

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

**DENİZLİ KABRİSTANLIĞINDA XVIII. VE XIX. YÜZYILDAN
KALMA MEZAR TAŞLARININ TAHLİLİ**

110565

Danışman

Yrd.Doç.Dr.Behset KARACA

Hazırlayan

Recep ZEYBEK

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ISPARTA-2001

T 110565

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	1
KISALTMALAR.....	3
GİRİŞ.....	4
A- TÜRKLER'DE MEZAR GELENEĞİ.....	8
a- İslamiyet Öncesi.....	8
b- İslamiyet Sonrası.....	10
B- DENİZLİ VE ESKİ KABRİSTANLIĞIN TARİHİ.....	14
a- Türk Fethine Kadar.....	14
b- Türk Fethinden Sonra.....	16
c- Kabristanlığın Tarihi.....	18

BİRİNCİ BÖLÜM

DENİZLİ'DE OSMANLI DÖNEMİ MEZAR TAŞLARI VE ÖZELLİKLERİ

A- DENİZLİ ESKİ MEZAR TAŞI YAZILARI.....	20
1- Yakarış.....	20
2- Edebî Şiir Veya Nasihat Veren Cümleler.....	21
3- Dua.....	23
4- Kimlik.....	23
5- Dua İsteme.....	27
6- Tarih.....	28
B- MEZAR BAŞLIKLARI.....	30

İKİNCİ BÖLÜM

KATALOG.....	35
SONUÇ.....	100
BİBLİYOGRAFYA.....	106
EKLER.....	111

ÖNSÖZ

Romalılar ve İlk çağ toplumları antik şehirlerini, tiyatrolarını; Mısırlılar, piramidlerini; Orta Çağ Avrupalıları şato ve kalelerini miras olarak gelecek nesillere bırakmışlardır. Bunlar yalnızca sayısız örneklerden bir kaçıdır. Türkler ise kervansaraylar, camiler, medreseler, çeşme gibi güzel eserler yapmışlardır. Bunların arasında tarih ve kültür değeri olan mezarlıklar ve mezar kitabeleri de vardır.

Türkler Anadolu'da Tarih, sanat ve kültür değeri yüksek olan sayısız mezar anıtları yapmışlardır. Bu eserleri İstanbul'dan Ahlat'a, Konya'dan Doğu Anadolu'ya kadar Anadolu'nun çeşitli yerlerinde görebiliriz. Denizli de bu mezar taşlarına ev sahipliği yapmaktadır.

Ne var ki bu tarihî miraslar ilgisizlik, cehalet ve çeşitli nedenlerden dolayı ya tahrip olmakta ya da kaybolmaktadır. Bu nedenle mezar anıtları üzerinde çalışmalar yapılmalı, fotoğrafları ile kalıpları çıkartılarak koruma altına alınmalıdır. Son zamanlarda Anadolu'daki tarihî mezar taşları üzerine ilgi artmıştır. Bu da sevindirici bir gelişmedir.

Denizli eski mezarlığındaki tarihî mezar taşları Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemine kadar iner. Denizli kabristanlığındaki Osmanlı öncesi ile Osmanlı dönemi mezar taşları üzerine doğru dürüst herhangi bir çalışma yapılmamış olup buradaki mezar taşları da gün geçtikçe tahrip olmakta ya da kaybolmaktadır. Bundan dolayı biz de buradaki XVIII.-XIX. yüzyıl mezar taşları üzerine yüksek lisans tezi hazırlamaya karar verdik.

Tezimiz iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümden önceki giriş kısmında insanların ve Türkler'in tarih boyunca mezar geleneğini açıkladık. Sonra da Denizli tarihine yer verdik. Birini bölümde ise Denizli'deki XVIII. ile XIX. yy. mezar taşlarının özelliklerini açıkladık. İkinci bölümde ise çalışmamızın asıl kısmı olan katalog yer almaktadır.

Katalog bölümünde Denizli kabristanlığından seçilmiş 56 adet XVIII.-XIX. yüzyıl mezar anlatılmıştır. Mezarlıktaki XVIII. asra ait mezar taşları zamanla tahrip ya da kaybolduğundan dolayı buradaki bu yüzyıla ait bütün mezar taşları tespit edilmiş, okunmuş ve tahlili yapılarak katalog içine alınmıştır. XIX. yüzyıl mezar

taşları ise sayıca çok fazla olduğundan hepsinin tez dahilinde incelenmesi zordur. Bu yüzden bu yüzyıla ait mezar taşlarını seçerken belli ölçülerde seçici olduk. Mesela tam bir kitabeyi andıran anıtsal nitelikte olanları, mezar başlıklarının dikkat çekici olanları, yazı stili bakımından güzel olanları ve belli makamlarda bulunmuş kişilerin mezar taşları katalog içine alınmıştır. Yapılan çalışmalardan sonucun daha iyi anlaşılabilmesi ve zamanla meydana gelen mezar taşlarındaki değişikliklerin fark edilmesi için katalogdaki mezar taşları kronolojik olarak sıraya dizilerek anlatılmıştır. Katalog bölümünde her taşın karakteristik yapısı, mezar başlıklarının özellikleri, yazı stilleri, değişik motifler varsa bunların tanımı ve mezar yazılarının transkripi ile açıklaması yer almaktadır. Ayrıca Arapça sözlerin Türkçe tercümeleri, hicri tarihlerin miladi tarihlere çevrilmiş halleri, hadis-i şeriflerin Türkçe anlamları da belirtilmiştir.

Tezimizi hazırlarken zamanımızın büyük kısmını kabristanlıkta parşomen kağıtlarıyla mezar taşlarının kalıplarının çıkarılması ve fotoğraflarının çekilmesine harcadık. Kabartma yazıların aşınması, bazı taşların alt kısımlarının toprak altında kalması, bazı taşların da kırılmış vaziyette olması bize büyük zorluklar çıkartmıştır. Çalışmalarımızda karşılaştığımız en başlı sorunlardan biri de Osmanlı mezar taşları konusunda yazılmış eser ve makalenin az olmasıdır. Buna rağmen elimizden gelen bütün gayreti gösterdik. Fakat tezimizde elbette eksiklikler vardır. Bundan dolayı kusurlarımızın bağışlanmasını istiyoruz. Çalışmalarında danışmanlık görevini yerine getiren hocam Yrd. Doç. Dr. Behset Karaca Bey'e, Osmanlı mezar taşları konusunu çalışmamı tavsiye ve teklif eden Prof. Mehmet Ali Ünal Bey ve Nurettin Aksakal Bey'e, mezar taşlarında bana yardımcı olan Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. İsmail Yakıt Bey'e, çalışmalarım sırasında elinden gelen gayreti gösteren Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Kasım İnce Bey'e, teşekkür ederim.

Recep Zeybek

KISALTMALAR

Bkz.	bakınız
c.	cilt
Çev.	çeviren
H.	Hicrî
Haz.	Hazırlayan
M.	Miladî
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	Milattan önce
s.	sayfa
Terc.	Tercüme
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TDVİA	Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
TTOK	Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu
Yay.	Yayınları
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

Mezarlar ve mezar anıtları, içinde buldukları bölgenin dinî inanışların, sanat ve kültür anlayışı ile coğrafi özelliklerin izlerini taşır. Bu nedenle mezarlar ve mezar anıtları tarih çalışmaları için birer malzemedir. Dünyada mezarlar üzerinde yapılan çalışmalar sonucu bir çok toplumun dinî inanışları ve kültür hayatları anlaşılmıştır.

Antik çağ tarihi ile uğraşanlar, antik mezar stellerinden gerek tarihî kişiler, gerek o dönemin meslek ve unvanları hususunda geniş ölçüde faydalı bilgiler elde ederler. Antik çağın mezar kitabeleri aynı zamanda bir nekropolde buldukları takdirde o yerleşim yerinin sosyal yapısını, aynı yerde daha önce yaşamış insanların nerelerden gelmiş ve hangi işlerle uğraşmış olduklarını gösterir. Bu hususta, Ankara'nın şimdiye kadar kopyaları toplanmış olan mezar kitabeleri ile, Silifke ve Mersin arasındaki antik Korykos (Kızkalesi) nekropolü güzel birer örnektir¹.

Camiler, medreseler, kervansaraylar gibi yapılar nasıl Türk toplumunun sanat ve kültür anlayışının izlerini taşıyorsa, bu mezar taşları için de geçerlidir. Bu nedenle eski kabristanlıklar mimarî, tezyinât, hat ve süsleme bakımından bir müze konumundadır. Anadolu'daki Türk mezar anıtları hat ve süsleme sanatının en güzel örneklerini taşımaktadır. Bu da Türk toplumunun sanat zevkinin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Bu sanat eserlerinin en güzel örneklerini Ahlat'tan Konya'a, Sivas'tan Tokat'a kadar Anadolu'nun muhtelif yerlerinde görmek mümkündür. Özellikle bu dönem mezar taşlarında sanduka ile şahideler ve bunların üzerlerindeki hayvan figürleri dikkat çekmektedir. Osmanlı dönemi mezar taşlarında ise hattatlık sanatı başarılı bir şekilde gösterilmiştir. Bundan başka Osmanlı mezar taşlarında kabartma süslemeler, kandil ve bitkisel motifler göze çarpar. Osmanlı mezar kitabelerinin en güzel örnekleri İstanbul'da bulunmaktadır. Anadolu'daki Osmanlı mezar anıtları ise buldukları yerel bölgenin özelliklerini taşımaktadır.

Osmanlı mezar taşlarının bir özelliği mezar başlıklarının bulunmasıdır. Kavuk ve bunun değişik versiyonları şeklinde olan bu başlıklar, ölen kişilerin sosyal

¹ Semavi Eyice, "Mezarlıklar ve Hazireler", *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*, TTK yay., Ankara 1996, s.123.

statüsünü gösterebilmektedir. Bu bakımdan İstanbul'daki mezar taşları bunun en güzel örneklerini verir.

Arşivlerdeki belgeler tarihin aydınlatılmasında ne kadar önemli ise mezar anıtları da o kadar değere sahiptir. Çünkü sosyal statüsü yüksek olan kişilerin mezar taşlarındaki yazılar, birer belge niteliğindedir. Çünkü bu mezar yazılarında ölen kişinin kimliği ve statüsü hakkında bilgi verilir. Bu bakımdan mezar taşları biyografik nitelik taşır. Mehmed Süreyya Efendi'nin, *Sicil-i Osmaniye* adlı eserini hazırlarken kabristanlık ve hazireleri dolaşarak mezar taşlarından faydalandığı bilinmektedir².

Ayrıca mezar kitabelerindeki şiirler, edebî tarih ile uğraşanlar için ayrı birer kaynaktır.

Mezarlıklar ve mezar taşları, bir şehrin topografyasının açıklanmasında da önemli bilgiler verir. O şehirde kimlerin yaşadığı ile hangi dinden ve hangi meşrepten insanların bulunduğunun açıklanmasında faydalı olur.

Tarihî mezarlıklar ve hazireler, orman ve koruluklarıyla beraber aynı zamanda buldukları şehirlerin güzel görünümünde pay sahibidir. Mezarlar yalnızca ölünün gömülmesiyle oluşmaz. Mezarlar, üzerlerine dikilen taş ve anıtlarla birlikte meydana gelir. Mezarlar, bulunduğu kültürel, etnik, dinî ve coğrafi ortamın izlerini taşırlar.

Erken dönemlerde en yaygın gelenekler, yerleşme içinde ev tabanları altına açılan basit toprak mezarlar (intra-mural gömü geleneği) ve *hocker* biçimi (bacaklar karna çekik) gömüler ile yerleşme dışı (extra-mural) mezarlıklarda görülen pişmiş toprak küpler (PITHOS'lar) ve taş sandukalar içindeki gömülerdir. Geç dönemlerde özellikle yönetici sınıfa ait önemli kişiler için yerleşme çevrelerinde yumuşak kaya yüzeylerine oyulmuş kaya mezarlarının, yığma mezar tepelerinin (TÜMÜLÜS'ler), mezar anıtlarının ve taş ya da pişmiş toprak lahitlerin tercih edildiği görülür.

M.Ö.8000'lerde kurulan ve ilk büyük kentlerden biri olarak tanımlanan Ceriko'da (Eriha-Ürdün) yerleşme içinde hocker mezarlar bulunmuştur. Burada hocker biçiminde gömmenin yanı sıra, düz uzatılmış başsız ölümlere de rastlanmıştır. M.Ö. 6000-5000'de Dicle kolları arasındaki Arpaçiya'da Halaf kültürüne ait hocker biçimindeki gömülerde ölü hediyeleri bulunmuştur. Ur kentinde M.Ö. 3000'e ait bir

² Mübahat Küttükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İstanbul 1994, s.26-27.

yönetici kadın mezarında birlikte gömülmüş çok sayıda hizmetkâr, dansöz ve arabacının yanı sıra atların koşulu olduğu arabalar ortaya çıkartılmıştır. Çin krallarına ait mezarların da M.Ö. 3000'den başlayarak benzer özellikler taşıdıkları görülür. Yine M.Ö. 3000'de *Megalit* denen büyük taş mezarlar da dikkati çeker. İskandinavya, İngiltere, İrlanda, Fransa, İspanya, Batı Akdeniz, Korsika ve Malta'da yaygın olarak rastlanan megalitler, büyük masif taşları ve büyük mezar odalarıyla etkileyici bir minareye sahiptir. Kafkaslar'da Tunç çağı ile birlikte ortaya çıkan kurganlar, büyük mezarlık alanları yaratmıştır. Bu kurganlara benzeyen örnekler, ilk Tunç Çağı başlarında Güney Rusya steplerinde de görülür. Kafkaslar'da aynı zaman diliminde ikinci mezar tipi *Dolmen*'lerdir. Büyük taşların daire oluşturacak biçimde dikilmesiyle çevrelenen alanların içinde taş sandık mezarlar vardır.

Kuzey Afrika'da M.Ö. 4000'de Badarien kültürünü yaratan ilk çiftçiler ölülerini Nil Nehri'ne bakan tepeler üstündeki geniş alanlara gömmüşlerdir. Mısır'da Eski Krallık Dönemi'nde (M.Ö. 2630-2160) kerpiç ya da taştan yapılmış, *Mestaba* denilen mezar yapıları görülür. Bunların mezar odaları, anıtın çok altında toprak içinde gizlenmiştir. Bu gelenek yine aynı dönemde, firavunlar için yapılan ve dünyanın en büyük mezar anıtları olan piramitleri doğurmuştur. Kahire yakınlarındaki El-Gize'de bulunan en büyük piramit, 4. Sülale krallarından Keops'a aittir.ve M.Ö. 2600'lerde yapılmıştır. Nil'in batı kıyısında Thebes kenti yakınlarında "Krallar Vadisi" olarak bilinen mezarlık alanında Mısır firavunu Tutankamon'a ait kaya mezar, tüm eşyası ve ölü hediyeleri ile birlikte ortaya çıkartılmış görkemli bir anıttır. Ölülerin öbür dünyada tekrar dirileceğini inanan Mısırlılar, ölü bedenleri mumyalayarak saklama tekniğini geliştirmişlerdir. Filistin'de M.Ö. 2000'den itibaren görülen ve bir kuyuyla inilen bir ya da çok sayıda mezar odasından oluşan kaya mezarlar, geç dönemlerde çok yaygınlaşmıştır³.

M.Ö. 1000'de ölü gömme gelenekleri zengin bir çeşitlilik sergiler. Ege dünyasında tapınak ve konut planlarının taklit edildiği lahitler, anıt mezarlar, mezar odaları üstüne yığma tepelerle oluşturulan tümülüsler, kaya mezarlar ve sonraları yer altı mezarları yaygınlaşmıştır. Ürdün topraklarındaki Petra'da bulunan anıt kaya mezarlar mimarileri ve süslemeli cepheleriyle çok ünlüdür. Orta Avrupa'da yayılan

³ M. Soysal, "Mezar Maddesi", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, c.II, İstanbul 1997, s. 1213.

Hallstatt kültüründe de Anadolu'daki Frig (Phrygia) tümülüslerine benzeyen ve içlerinde ahşap odalar bulunan yığma mezar tepeleri yapılmıştır⁴.

Türkiye'de Paleolitik Çağ'a ait buluntular dünyadaki öteki örnekler kadar eski değildir. Antalya'da Karain'de ve İstanbul'da Yarımburgaz Mağarası'nda ele geçen insan dişleri ve kemikleri bir anlamda ilk gömü belgeleri olarak kabul edilebilir. Neolitik Çağ'da sık görülen yerleşme içi mezar uygulamalarının yanı sıra, gömü geleneklerinin bölgelere göre farklılıklar gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu çağda ilk köy yerleşmelerinden biri olarak kabul edilen Diyarbakır yakınlarındaki Çayönü Tepesi'nde, yerleşme içi gömü geleneği saptanmıştır. Bazı evlerin tabanları altına açılmış basit çukurlarda iskeletlerin hocker biçiminde gömüldüğü görülmektedir. Anadolu'da M.Ö. 4000'in sonlarında başlayan Tunç Çağı'nda basit çukur mezarlar ile birlikte pişmiş toprak küplerin ve taş levhalardan yapılan sanduka mezarların da ölü gömmek için kullanılmaya başlandığı tespit edilmiştir. Bir küpün içine çok sayıda ölü gömülebilmıştır. Taş sanduka mezarlar ise yakınlarda büyük levhaların çıkartılmasına uygun ocakları gerektirdiğinden Anadolu'da yaygınlaşmamıştır. Ayrıca yapılmaları da zor olduğundan bu mezarların ayrıcalıklı kişilere ait olduğu anlaşılmaktadır. Orta Anadolu'daki Alacahöyük'te bulunan M.Ö. 3000 yılına ait mezarların, yönetici bir aileye ait olduğu düşünülmektedir. Uzun ve az derin bu dörtgen mezarlar, duvarları ocak taşlarıyla, üstleri de kalaslarla örtülü hücreler biçimindedir. Mezar odalarında altın, gümüş ve tunç kaplar, süs eşyaları ve silahlar bulunmuştur. Hititler'in başkenti Hattuşa'daki mezarlarda kemik parçaları, hayvan kabukları, tunç bilezikler ve çeşitli eşyalar bulunmuştur. M.Ö. 1000 yıllarında Doğu Anadolu'da Uratular anıt mezarlar yapmışlardır. Van kalesinde krallara ait çok sayıda mezar odası kayalıklara oyulmuştur. Odaların içindeki lahitler, ana kayadan oyularak elde edilmiştir. Tavanlar tıpkı ev ve tapınak mimarileri örnek alınarak düz, semerdam ya da kubbe biçimindedir. Halka ait daha küçük kaya mezarlarının da benzer özellikler taşıdığı, ancak daha basit ve yalın olduğu anlaşılmaktadır. Orta ve İç Batı Anadolu'da güçlü bir devlet kuran Frigler, krallarını tümülüslere ya da kayaya oyulmuş mezarlara gömmüşlerdir. M.Ö. 8.-6. Yüzyıllarda kullanılan ve tümülüs denilen yığma mezar tepelerinin bir kısmı Polatlı yakınlarındaki Gordion

⁴ M. Soysal, "Aynı makale", s.1214; Ayrıca Oba Köyü'nde bulunmuş mezar buluntuları için bkz. Binnur Gürler, "Tire'nin Eski Oba Köyü'nde Bulunmuş Bir Mezar Grubu", *Bellekten*, c.LXIII., sayı 238, Ankara 2000, s.722-724.

kenti çevresindedir. M.Ö. 1000 yıllarında Batı Anadolu'da yaşayan Lidyalılar da soylularını tümülselere gömmüşlerdir. Sardes'in kuzeyinde Bintepe mezarlık alanında 100 kadar tümülüs vardır. Bunların çoğunda *dromos* denilen giriş geçitleri bulunur. Dromosu olmayan tiplerde ölü, mezar odasına tavandan sokulmuştur. Mezar odalarının boyutları hemen hemen birbirinin aynı olan mezarlarda gömülen kişinin odanın üzerine yığılan toprağın çokluğuyla belirtilirdi. Lidya halkının kullandığı gömü biçimi ise kayalara oyulmuş küçük mezar odalarıdır.

Roma döneminde kentlerin hemen dışında nekropolis denilen geniş mezarlık alanları oluşturulmuş, çeşitli tiplerde lahitler, mezar anıtları, sunaklar ve steller kullanılmıştır. Roma heykelciliğinin önemli bir bölümünü oluşturan kabartma sanatının en güzel örneklerinin görüldüğü lahitler çok yaygınlaşmıştır. Lahitlerde mitolojik olayların konu edildiği sahneler sıkça yer verilmiştir⁵.

A- TÜRKLERDE MEZAR GELENEĞİ

a-İslamiyet Öncesi

Türkler İslamiyet'i kabul etmeden öne inanışları gereği ölüyü defnederken onun günlük hayatında kullandığı eşyaları da onunla birlikte mezara gömmüşlerdir. Bu konuda Orta Asya'da yapılan kazılarda mezarların içinden çok çeşitli eşyalar çıkmıştır. Türkler "kurgan" adı verilen bilinen ilk mezarlarını, dışarıdan bir tepe görünümünde ve içeride toprağın altında mezar alanı şeklinde yapmışlardır⁶. Hunlar'a ait kurganlarda toprağın altında planlanmış bir mezar odası bulunmaktadır. Mezar odası içerisinde bazı kurganların ahşap sandukalı olduğu ve ölünün mumyalanarak gömüldüğü görülmektedir. Toprak yüzeyin üstündeki tepe, alt yapıyı örterek korumaktadır⁷.

Orta Asya'da Selenga nehri havzasında Noyun-Ula Dağlarında yapılan kazılar sonucu kurganlar bulunmuş ve bunların Hun prenslerine ait olduğu belirlenmiştir. Hun prensleri umumiyetle yüksek dağlara gömülmekteydiler. Mezarın

⁵ M. Soysal, "Aynı Makale", s.1212-1216.

⁶ Necdet Ertuğ, "Osmanlı mezar taşları", *Osmanlı Anskilopedisi*, c.IX, s. 223; Gül Tunçel, *Batı Anadolu Bölgesinde Cami Tasvirli Mezar Taşları*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara1989, s.5.

içine dolan kar suları çabucak donabilmekte ve asırlarca erimeden kalabilmekteydi. Bu sebeple kumaşlar, ağaç eserler ve hatta cesetler çürümeden zamanımıza kadar gelebilmişlerdir. Mezarın dış kısmı piramid şeklinde taş ve toprakla yükseltilmiştir. Mezarın iç kısmı genellikle iki bölümden teşekkül etmektedir. Mezar çukurları tedrici olarak derinleşip bir dehlize girilmektedir. Bu dehlizden tabutun konduğu bölüme gelinmektedir. Tabut ise hücre biçimindeki kuyuya konulmaktadır. Hücre muntazam kesilmiş kalas ve kütüklerden yapılmıştır. Tabutların uzunluğu üç metre olup üzerlerinde ipek kumaş kalıntıları bulunmuştur. Bu da tabutların ipek kumaşlar ile kaplandığını gösterir. Tabutların iç yüzünde lake ve boya izlerinin görülmesi de evvelce tabutların içinin boyanarak süslenmiş olduğu izlenimini vermektedir. Bu mezarın içinden kumaşlar, hemen hemen bütün ev eşyaları, altın plakalar, başlıklar, çizme, vazo ve kaplar bulunmuştur. Noyun-Ula Dağlarında bulunan mezarlardan başka Orta Asya'nın bir çok bölgesinde buna benzer kurganlar bulunmuştur. Mesela Altay çevresinde Katanda, Pazırık, Şibe kurganları, Tanrı Dağı çevresinde Kızart, Kurçin, Alamişik mezarları gibi. Ayrıca Kazakistan, Fergana, Batı Türkistan topraklarında Hunlar'a ait mezarlar tespit edilmiştir⁸.

Göktürkler Şamanizm'i benimsemişlerdir. Bir kişi öldüğünde kurgan şeklindeki mezarının üzerine büyük bir taş "Bengütaş" dikildiğini ve etrafına da bu kişinin hayatta iken öldürdüğü düşman sayısı kadar "balbal" adı verilen portre karakterinde heykellerin daire biçiminde sıralandığını, Orhun Yazıtları ile bugünkü kalıntılardan anlaşılmaktadır⁹. Göktürkler'in defin törenleri hakkında Çin kaynakları geniş bilgi vermektedir. Tang sülalesi tarihi VI. yüzyıldaki bir defin törenini şu şekilde tasvir etmektedir: "Ölüyü çadıra koyarlar, oğulları, torunları ve diğer akrabaları atlar ve koyunlar kesip çadırın önüne sererlerdi. Ölü bulunan çadırın etrafında at üzerinde yedi defa dolaşırlar, kapının önünde bıçakla yüzlerini kesip ağlarlardı. Yüzlerinden kan ve yaş karışık olarak akardı. Bu tören yedi defa tekrar edilirdi. Sonra muayyen bir günde ölünün bindiği atı, kullandığı bütün eşyayı ölü ile beraber gömerler veya ateşte yakarlar, eğer ceset yakıldıysa külünü yılın muayyen

⁷ Gül Tunçel, "Türklerde Mezar Taşı Geleneğine Kısa Bir Bakış", *Nevruz*, sayı 8, Ankara 1996, s.16.

⁸ Bahattin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK yay., Ankara 1991, s.57-82; Nejat Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, İstanbul 1972, s.99-108.

⁹ Gül Tunçel, *Aynı eser*, s.5; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, c.I, İstanbul 1972, s.1-2; Ayrıca İslamiyet öncesi Türkler'in inanışları hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1993, s. 290-303.

bir gününde mezara defnederlerdi. Yazın ölenleri sonbaharda otların ve yaprakların sarardığı zaman gömerlerdi. Kışın ölenleri ise karın çekildiği ilkbaharda defnederlerdi. Mezar üzerinde kurulan yapının duvarlarına ölünün resmini, hayatında yaptığı savaşları resmederlerdi. Bu ölü ömründe bir adam öldürmüş ise mezarına bir taş koyarlardı. Bazı ölülerin mezarında bu taşlar yüze hatta binlere kadar ulaşırdı”¹⁰.

Budizm’i benimseyen Uygurlar’da, Hoço çevresindeki kalıntılardan anlaşıldığına göre “stupa” adı verilen kubbe ile örtülü mezar anıtları yapılıyordu. Böylece daha sonraları Türk Sanatı’nda yaygın bir şekilde görülen kumbet mimarisinin ilk örnekleri Uygurlar’da ortaya çıkmaktadır¹¹.

IX. yüzyıl Oğuz boylarının defin töreni de Göktürkler’in defin merasimine çok benzemektedir. İbn Fadlan, Oğuzlar’ın defin törenini şöyle tasvir etmektedir: “Onlardan biri hastalanırsa köleler ve cariyeleri bakar, ev adamlarından hiç kimse hastaya yaklaşamaz. Evden uzak bir çadır dikip, hastayı oraya koyarlar ve iyileşince ya da ölünceye kadar orada kalırlardı. Yoksul ve köle ölürse onu kırlara bırakıp giderler, onlardan biri ölürse ev gibi büyük çukur kazılırdı. Ölüye ceket giydirebilirler, kuşağını kuşandırırılar, yanına yayını koyarlar, eline kırmızı dolu tahta kadeh tutturup önünde kırmızı dolu bir tahta kap koyarlar. Sonra çukurun üzerine topraktan kubbe gibi döşeme yapılırdı”¹².

b-İslamiyet Sonrası

İslam tarihinin ilk devirlerinde, insanların soylarıyla övünmeleri ve ölen kişiler için görkemli mezarlar yapılması hoş karşılanmamıştır. Ayrıca mezarlara bakarak geçmişi ve soyuyla övünme cahilliye dönemi âdetlerinden sayılmaktadır. Bu yüzden İslamiyet, süslü mezar ve mezar taşları yapmayı hoş karşılamamıştır. Hatta Hz. Peygamber’in bu konuda *kabirlerin en hayırlısı kaybolmuş olanlarıdır* şeklinde bir hadis-i şerifi bile vardır¹³. Karahanlılar zamanından itibaren Türkler’in, yığınlar halinde İslamiyet’i seçmeye başlamalarıyla mezar anlayışları ve geleneklerinde

¹⁰ Nejat Diyarbakırlı, “Türkler’de Mezar Yapısı Ve Defin Merasimleri”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXVIII/1-2, 1990, Ankara 1992, s.55-56.

¹¹ Gül Tuncel, *Aynı eser*, s.6.

¹² Nejat Diyarbakırlı, “Aynı makale”, s.56-57.

¹³ Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1992, s.1; Necmi Ülker, “Ege Bölgesi Osmanlı Devri Mezar Taşları”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.IX, s.230.

değişme görülür. Ancak İslamiyet'i seçen Türkler'deki mezar geleneğinin değişmesine rağmen, kişilerin ölümsüzleştirilmesi ve mezarların anıtlştırma düşüncesi silinmemiş, yaşadıkları bölgenin kültür ve inanç şartlarından etkilenerek yeni mezarlar ortaya çıkarmışlardır. Büyük kişilerin mezarlarını anıtlştırmak Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklular'da da devam etmiştir¹⁴.

Karahanlılar'dan itibaren türbe (kümbet) adı verilen mezar anıtları yapılmaya başlanmıştır. Özellikle Büyük Selçuklular'da görülen türbe veya kümbet üç bölümden oluşmaktadır. En alt kademedeki kaide bölümü, çoğu zaman yarısı veya tamamı toprak seviyesi altında kalan bir bodrum katı gibidir ve esas mezarı içeren bir kripta (cenazelik/mumyalık)'dır. Toprak üstünde görülen ikinci kısım ise mescit şeklinde de kullanılabilen gövde olup, esas mezar sayısına göre bir veya birkaç sembolik lahit barındıran bir hücredir. En üst kademedeki üçüncü bölüm, yapıyı tamamlayan örtü sistemidir ki bu bölüm, genellikle kubbe ile örtülüdür¹⁵.

Selçuklular, Anadolu'ya gelmeleriyle, İslamiyet öncesi mezar geleneklerinden, kabul ettikleri yeni dinin anlayışından ve buldukları kültür ile coğrafi ortamdan etkilenerek mezar taşları yapmışlardır.

Anadolu mezarlıklarında tespit edilen en erken tarihli Türk mezar taşları, XI. Yüzyılın son çeyreği ile XII. asra aittir. İznik'in ilk fetih dönemine ait mezar taşları ile Erzurum ve Van Gölü çevresindeki mezarlıklarda rastlanılan bir grup mezar taşı bu devre aittir. Anadolu Selçuklu ve Beylikler devrinde yapılan mezar taşları; genellikle sandukalar ve şahideler olmak üzere iki ana tip arzederler. Fakat farklı bölgelere hakim olan sosyal, kültürel ve coğrafi şartların değişikliği, bu iki ana tipin biçim, ölçü ve süsleme bakımından yeni bir takım alt grupları diyebileceğimiz versiyonları oluşturmuştur. XII. ve XV. yüzyıllara ait mezar taşlarının en zengin örnekleri ilk olarak Doğu Anadolu'da çıkar. Bu bölgedeki mezar taşlarının tipleri, ölçüleri, malzemesi ve süsleme karakterleri Orta ve Batı Anadolu'daki mezar taşlarından farklıdır. Taşdıkları genel özellikler dışında belli başlı merkezlerin her biri mahallî sayılabilecek özelliklere de sahiptir. Erzurum ve çevresindeki mezarlıklarda rastlanan bu devre ait mezar taşları gri renkli tüfden yapılmış, sanduka ve şahidelerdir. Tarihi bilinen en eski sandukalar XIII. asrın ikinci yarısına aittir. Bunlar çoğunlukla dikdörtgen prizma şeklindeki bloklardır. Üst kısımları prizmatik

¹⁴ Beyhan Karamağaralı, *Aynı eser*, s.1; Gül Tunçel, *Aynı eser*, s.6.

veya silindiriktir. Çifte Minareli Medrese Müzesi'nde toplanmış olan bu sandukaların bir şahide gibi biçimlendirilmiş olan baş ve ayak taraflarındaki yüzlerinde kabartma olarak işlenmiş kandil ve şamdan motifleri vardır. Ahlat, mezar taşları ile ünlü olan bir merkezdir. Mezar taşları; çatma lahitler, şahidesiz prizmatik sandukalar ve şahideler olmak üzere üç ana tipten oluşur. Bu mezar taşları, hiçbir İslamî mezar taşında ratlanmayan büyüklükteki ölçüleri, kitabelerin içeriği ve ejder motifli süslemeleri ile adeta Orhun Anıtları'nın İslamiyet'ten sonraki devamı gibidirler. Konya'daki Anadolu Selçuklular'a ait mezar taşlarının çoğunluğu mermerden olmak üzere "Sille taşı" denilen sarımtırak kahve renkli tüfden ve beyaz ya da gri renkli bir çeşit kalker olan "Gödeme taşı"ndan yapılmıştır. Selçuklu dönemi Konya mezar taşları sanduka ve şahideli olmak üzere iki tiptedir. Genellikle mermerden yapılmış olan sandukalar üst üste kademeli prizmatik, bazen de boyuna kesilmiş yarım silindir şeklindedir. Şahidelere Arapça ve Farsça olarak ayetler, hadisler, şiirler ve mezarın adına yapıldığı kişinin kimliği yazılmıştır. Ayak taşlarında ise süslemelere yer verilmiştir. Selçuklu Devri Konya mezar taşlarında süsleme unsuru olarak yazı, bitkisel motifler ve figürlü tasvirler kullanılmıştır¹⁶. Sivas ve Tokat mezar taşları birbirini tamamlayan, hemen hemen eş özellikler taşıyan bir grup oluştururlar. Sivas'ta sanduka ve şahide tiplerinin bölgesel özellikler gösteren değişik örnekleri vardır. Mermerden yapılmış olan sandukalar XIV. Yüzyılın ikinci yarısından kalmaz. Bu mezar taşları baş ve ayak taraflarının yanlarında burmalı sütunceler bulunan mihraplı şahideler şeklinde işlenmiş olan şahideli sandukalardır. Bunların benzerlerine Van Gölü çevresindeki merkezlerde de rastlanır. Sivas şahidelerinde ince işlenmiş değişik motifler bulunur. Van Gölü çevresindeki merkezler, Ahlat'ın etkisini taşırlar. Bu merkezlerden biri olan Erciş'de, mezar taşlarının çoğu kalkerden yapılmıştır. Bunların içinde yazı ve süsleme unsuru olmayan sade ve basit örneklerin yanında filiz kıvrımları ve kufi yazılarla süslü şahideler de vardır. Bu mezar taşlarında geometrik örgüler de bulunur. Malatya'nın eski Kırklar Mezarlığı'nda bulunan tarihi mezar taşları üç ana tip sunarlar. Bunların bir kısmı dikdörtgen prizma şeklindeki büyük bloklar halindedir. Bir kısmı da Anadolu'nun her tarafında görülen, mezar kitabesini taşıyan küçük sivri kemerli

¹⁵ Gül Tunçel, "Aynı makale", s.17.

şahidelerdir. Bunların arkasında yuvarlak kemerli ve kulaklı bir şahide kabartma arkaik kufi yazısı ile dikkat çekicidir. Malatya için özellikle karakteristik olanlar ise dikdörtgen prizma biçiminde dört bloktan meydana gelen ortası açık sanduka biçimindeki mezar taşlarıdır. Bunların baş taraflarındaki blok şahide yerini tutmak için hafifçe çıkıntılı olarak yapılmıştır. Sandukaların yan kenarlarındaki süsleme tamamen Malatya'ya özgüdür. Bu mezar taşları XII. ile XIV. yüzyılın ilk çeyreği arasında yapılmıştır¹⁷.

Erzincan ve çevresinde mezar taşlarında ok, yay, hançer, hayvan ve araç gereç figürleri bulunmaktadır. Kadınlara ait mezar taşlarında ise dokuma tezgahı, çatal, ibrik, tepsi, kandil motifleri görülür. Doğu Anadolu'da mezar taşlarına yapılan hayvan, kuş, silah, bitki ve benzeri betimlemeler ve kabartmalar, eski Türk inançlarının etkisinden başka bir şey değildir¹⁸.

Osmanlı mezarını lahitler, sandukalar ve şahideli mezarlar olarak üçe ayırmak mümkündür. Lahit mezarlar dikdörtgen prizma biçimindedir. Sandukalar ise kapaklı birer gövde şeklinde işlenmesiyle ortaya çıkar. Mezar taşlarının çoğu şahideli mezarlardır. Toprak zeminin üzerine yerleştirilen dikdörtgen taşın baş ve ayak kısımlarına dikilen taşlar, mezarların boyutlarını belirler¹⁹. Ancak Denizli'de ayak ucu şahideleri pek sık bulunmaz.

XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı dönemi mezar taşlarının daha anıtsal bir görüntü aldığı görülür. Çünkü Türk sanatı, Lale Devri'nden itibaren yeni bir arayış içine girmiştir. Batı'ya açılma Türk sanatına yeni bir boyut kazandırmıştır. Batı kökenli motiflerin ağırlıkta olduğu yüzey değişiklikleri hem dinî hem de sivil yapılarda kendini göstermiştir. Bu üsluplar, mezar taşlarına da yansımıştır²⁰.

Osmanlı dönemi mezar taşlarının çoğu XVIII. asırdan sonraya aittir. Sanat ve tarihî değeri olan bu taşların sayısız örneklerini en çok İstanbul'da görmek mümkündür. Ancak Anadolu'da da İstanbul'dakiler kadar zengin olmasa da tarihî ve estetik değeri olan mezar taşları bulunmaktadır. Özellikle Batı Anadolu Bölgesi'nde

¹⁶ Seyfi Başkan, "Başlangıçtan XIV. Yüzyıl Sonuna Kadar Anadolu Mezar taşları Ve Karamanoğulları Devri Konya Mezar Taşları Üzerine Bir İnceleme", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul Ağustos- 1990, sayı 67, s. 203-208 .

¹⁷ Seyfi Başkan, *Karamanoğulları Dönemi Konya Mezar Taşları*, TTK yay., Ankara 1996, s.62-63.

¹⁸ Haldun Özkan, "Erzincan Ve Çevresinde Orta Asya Türk Geleneğini Sürdüren Bezemeli Mezar Taşları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 15, Erzurum 2000, s.35.

¹⁹ Necdet Ertuğ, "Aynı makale", s.224.

²⁰ Gül Tuncel, "Aynı makale", s.18.

camii tasvirli mezar taşları çoktur. Denizli’de ise camii tasvirli mezar taşı bulmak zor da olsa Osmanlı dönemine ait pek çok ilginç mezar taşı görülmüştür.

B- DENİZLİ VE ESKİ KABRİSTANLIĞININ TARİHİ

a-Türk Fethine Kadar Denizli

Denizli’nin yazılı tarih öncesini aydınlatmak için Çivril ilçesinin Beycesultan Höyüğü’nde yapılan kazılar yapılmıştır. Beycesultan Höyüğü’nde kültürel gelişmeyi gösteren 40 kat saptanmıştır. En alt tabakada Son Kalkolitik Dönem’e ait kalıntılar bulunmuştur. Bunlar çanak çömlek, kama, keski, bakır araç gereçlerdir. Mercimek ve buğday fosillerinin bulunması, kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar tarım yapabildiklerini göstermektedir. Ayrıca tahıl ambarı ortaya çıkartılmış, bununla da tahıllarını muhafaza ettikleri anlaşılmıştır. Koyun, keçi, öküz, domuz, köpek, yaban domuzu ve geyik kemiklerine rastlanması da, bu dönem insanların hayvanları evcilleştirdiklerini gösterir. Bulunan kalıntılar arasında dikdörtgen planda kerpiç yapıda ev temelleri de vardır. Ev odalarında ocak ve çamurla sıvanmış tahıl depolama yerleri bulunmuştur. Kalkolitik dönemden sonra İlk Tunç Çağı gelmektedir. Kazılarda ev içlerinde tapınma amacıyla kullanılan kutsal yapılar bulunmuştur. Kutsal yapılardaki odalarda ilginç düzenlemeler ortaya çıkarılmıştır. Odaların ortasında genellikle bir sunak yer alır. Sunağı oluşturan kil sıvalı iki levha (stel), küçük aralıkla yan yana konulmuştur. Önlerinde kilden yapılmış çift boynuz biçiminde dikitler yer almaktadır. Beycesultan’da küçük baş hayvanların kurban edildikleri yapılar bulunmuştur. Bunlardan başka yapılan kazılarda İlk Tunç Çağı’na ait buluntular arasında çanak çömlek, balta, keski, kama ve bakır eşyalar da ortaya çıkarılmıştır. İlk Tunç Çağı M.Ö. 2000’lerde sona ermektedir. Bu tarihten sonra Orta ve Son Tunç Çağları gelmektedir. Denizli yöresi, M.Ö. 1800’lerde, Hititler’e komşu olan Arzava Siyasî Birliği içinde yer almıştır. Arzava Hitit kaynaklarından elde edilen bilgilere göre Happala, Mira, Pitassa, Kuvalia, Seha, Viluşa, Zıpalşa, Hariati diye anılan yöreleri kapsamaktadır. Denizli çevresi de Mira yöresi içerisinde. M.Ö. 1100’lerden sonra Batı Anadolu Lidyalılar’ın egemenliğine girmiştir. Ancak M.Ö. 546 tarihinde Ahameniş Kralı II.Kiros (Persler) Lidya Krallığı’nı ortadan

kaldırınca Denizli yöresi Persler'in eline geçmiştir. Denizli yöresinin asıl halkı olan Milyaslılar (Pisidyalılar), Ahemeniş kuvvetlerine karşı Likyalılar'dan daha fazla direnmişlerdir. Persler'in Denizli'ye bir satrap atayıp atamadıkları belli olmamasına rağmen, Denizli'de Persler'in etkisi az olmuştur. M.Ö. 360 yıllarında Heliospontos, Lidya, Karya ve Denizli yöresinden Milyas ile diğer bazı satraplar, Persler'e başkaldırmışlardır. M.Ö. 334 tarihlerinde Makedonya kralı Büyük İskender, Anadolu'ya sefere çıkarak bu topraklardaki Pers hakimiyetine son vermiştir. Böylece Denizli çevresindeki Pers egemenliği bitmiştir²¹.

M.Ö. 246 yıllarında Suriye Kralı Antiochos II. Denizli topraklarına gelir ve bugünkü Denizli'nin 6 km. kuzeyinde Eskihisar köyü civarındaki harabelerin bulunduğu yerde Selekîler'in kralı Antiochos II tarafından karısı Leodike için yapılmıştır. Kralın karısının ismine izâfeten buraya Leodikya denilmiştir²². Denizli isminin tarihi Leodikya'dan gelmektedir.

Başlangıçta, başta Kolossai (Honaz) olmak üzere, etrafındaki diğer şehirlere nazaran küçük bir köy görünümünde olan Leodikya, gerek coğrafi konumu itibariyle ticaret yollarının üzerinde olması, gerekse toprakların verimliliği sayesinde bölgenin önemli merkezlerinden biri olmuştur. Özellikle Roma devrinde Leodikya'nın üzerinde bulunduğu, bir taraftan Efesos'a diğer taraftan da kuzey Suriye'ye kadar uzanan yolun gelişmesi, şehrin bu devirde en parlak dönemini yaşamasını sağlamıştır. Ayrıca kendine has özellikleriyle yünü son derece meşhur olan yöreye mahsus bir koyun türünün de şehrin zenginliğinde önemli rol oynadığı da tespit edilmiştir. Bu da Denizli'yi dokumacılığın merkezi yapmıştır. Leodikya zamanla Roma idaresi altında, Phrygia'nın önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Leodikia aynı zamanda Phrygia'nın en güzel şehirlerinden birisidir. Bu dönemde imparatorların ve Roma valilerinin ziyaret yeridir. Dokumacılık, tıp, eczacılık çok ileri gitmiştir. Göz hastalıklarına mahsus göz suyu ilacı satılmaktadır. Leodikia aynı zamanda bilginlerin ve iyi hatiplerin yetiştiği bir şehirdir. M.S. 1. yüzyıldan itibaren Leodikia'yı yükselten faktörler arasında, zengin tarım ürünleri ve yer altı kaynakları yanında tekstil ve finans sektörünün de merkezi haline gelmiş olduğunu da belirtmek

²¹ *Yurt Ansiklopedisi*, c.III, İstanbul 1982, s.2131-2135.

²² Akçakoca Akça, *Küçük Denizli Tarihi (Yunanlılardan Osmanlılar'a -1434 M. 832 H.-Kadar)*, İstanbul 1945, s.4; Tahir Kodal, *Atatürk Döneminde Denizli* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 1996, s.32-34.

gerekir. Sarraflık gelişmiştir. Leodikia'nın altın paraları her yerde geçerlidir. Dışarıdan gelen seyyah ve tüccarlar paralarını burada bozdurmuşlardır. Leodikia'da mimarlık ve heykeltıraşlık da ileri seviyeye ulaşmıştır. Denizli civarında görülen su yolları, umumi binalar ve tiyatroları buna delil teşkil eder. Fakat Bizans döneminde İstanbul'un ön plana çıkması, Anadolu'daki hayatı değiştirmiştir. Bu da bazı şehirlerin önemini kaybetmesine neden olmuştur. Leodikya da bu merkezlerden biri olmuş, savunmasına önem verilmeyerek Honoz'a nakledilmiştir. Bu yüzden Türkler Denizli'ye ilk defa geldiklerinde harap olmuş bir Leodikya ile karşılaşmışlardır²³.

b- Türk Fethinden Sonra Denizli

Türkler'in Denizli'ye ilk defa gelmeleri 1070 tarihinde olmuştur. Alparslan'a karşı isyan eden Selçuklu Beylerinden Erbasanoğlu'nun yakalanması için görevlendirilen Afşin Bey, asi Selçuklu beyini bulamayınca batıya doğru ilerleyerek Honaz'a kadar gelmiş ve burasını 1070 tarihinde fethetmiştir. Malazgirt zaferinin ardından Kutalmışoğlu Süleyman'ın maiyyetindeki beyler tarafından da Leodikya alınmış ve yirmi yıl Türk idaresinde kalmıştır. Ancak Bizans komutanlarından Dukas tarafından Leodikya 1098 tarihinde tekrar Bizans hakimiyetine girmiştir. Bundan sonra artık Denizli, Bizans ile Türkler arasında sık sık el değiştirmiştir. 1102 yılında I. Haçlı ordusunu perişan eden I. Kılıç Arslan, Leodikya'yı tekrar fethetmiştir. 1147'deki II. Haçlı seferinde Haçlı orduları Büyük Menderes nehrini geçerek Leodikya önlerine kadar varmışlar, ancak Bizans ile Türkler'in işbirliği ile Haçlıların öncü kuvvetleri bertaraf edilmiştir. Ancak Bizans-Türk dostluğu fazla uzun sürmemiş 1176 Myriocephalon zaferi, Batı Anadolu'nun Türkleşmesinde dönüm noktası olmuştur. I. Gıyaseddin Keyhüsrev, Anadolu Selçuklu tahtına geçince Leodikya'nın fethi üzerinde durmuştur. Mehmed Gazi ve Server Gazi adlı iki Selçuklu komutanı 1207-1210 yıllarında Leodikia üzerine görevlendirilir. Bizans kuvvetleriyle önce Honaz civarında, şimdiki Kolossae harabelerinin yakınlarında muharebeye tutuşmuşlar ve Bizanslılar mağlup olmuştur. Geri çekilen Bizans ordusunu izleyen Türkler, şimdiki Denizli'nin Deretekke semtindeki geniş sahada yeniden savaşa tutuşmuşlar. Burada Mehmed Gazi, yaralı bir şekilde savaşı idare

²³ Turan Gökçe, *XVI.-XVII. yy. 'da Lazkiyye (Denizli) Kazası*, TTK yay., Ankara 2000, s.25-26.

etmeye çalışmıştır. Bu esnada Server Gazi de, Gerzile yönünden Bizans ordusunu arkasından çevirmiştir. Bizans ordusu mağlup edilmesine rağmen önce Mehmed Gazi, sonra da Server Gazi şehit olmuşlardır. 1211'de de I. Gıyaseddin Keyhüsrev, Denizli'nin kuzeyindeki Alaşehir'de Bizanslılar ile yapılan bir savaşta şehit düşmüştür. Fakat 1210-1211 tarihinden itibaren Denizli artık tamamen bir daha elden çıkmamak üzere Türk hakimiyetine girmiştir²⁴.

XIII. asrın başlarından itibaren Denizli Türkmenler'in nüfuzu altına girmiştir. Önceleri Moğollar'a karşı Selçuklular'ı destekleyen Denizli uc Türkmenleri, Sultan İzzeddin Keykavus'un taht mücadeleleri sırasında kendisine destek veren Bizans imparatoruna Denizli'yi vaad etmesi üzerine olumsuz tavır almaya başlamışlardır. Bizans'ın 1259'da Denizli'de tutunamaması Türkmenler'in Denizli'ye hâkim olduğunu göstermektedir. Türkmenler, Hülagu'ya mürâcaat ederek bağımsızlık istemişlerdir. Türkmenler'in bu isteği Moğollar tarafından uygun bulunmuş ve böylece Denizli'de ilk Türkmen Beyliği kurulmuştur. Mehmet Bey önderliğinde Türkmenler, Selçuklular'a baş kaldırmış, sağa sola akınlar yapmaya başlamışlardır. Ancak Moğollar, zayıf Selçuklu Devleti'nin yaşamasını kendi menfaatlerine uygun düşüğünden Türkmenler'in sindirilmesine karar vermişlerdir. Selçuklu ve Moğol kuvvetleri, Türkmenler'in üzerine yürümüş, Mehmet Bey yakalanarak öldürülmüştür. Türkmenler'in başına Ali Bey getirilmesine rağmen Ali Bey'in Cimri olayından faydalanmak istemesi üzerine o da bertaraf edilmiş ve Denizli, Selçuklu idaresine girmiştir. Denizli'de kurulmuş olan ilk Türkmen Beyliği bertaraf edilmesinden sonra Denizli resmî tayin gereği Sahip Ata Fahreddin'in kızının büyük oğluna geçmiş ise de, fiilî hakimiyet yine uc Türkmenleri'nde kalmıştır. Türkmenler'in Ali Bey gibi kudretli reislerini kaybetmiş olmaları, Denizli'nin Germiyan etkisi altına girmesine neden olmuştur. Sahip Ata Fahreddin'in torunu, Denizli Türkmenleri'nden topladığı kuvvetlerle yürümeye başlaması, ardından Sahip Ata'nın torunun öldürülmesi ve Selçuklu-Germiyan mücadelesi, Denizli'nin 1288'de Germiyanlılar'ın hakimiyetine girmesiyle sonuçlanmıştır. Ancak ertesi yıl Türkmenler ile Selçuklular beraber hareket etmişler ve Germiyanlılar'ı bozguna uğratmışlardır. Bundan sonra Denizli, tekrar Fahreddin Ali'nin kızının küçük oğluna verilmiştir. Selçuklular'ın Karamanoğulları ile meşgul olması ve İlhanlılar'ın taht

²⁴ Osman Turan, *Selçukular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996, s.201-289; Tuncer Baykara, *Denizli*

mücadelesini fırsat bilen Türkmenler, bağımsızlıklarını kazanmak için tekrar harekete geçmişlerdir. Denizli Türkmenleri'nin yanı sıra Karaman, Menteşe ve Eşref Türkmenleri de ayaklanmışlardır. Anadolu dışında olan Keyhatu, bunun üzerine Denizli'yi kuşatmış ve 1291 senesinde ele geçirerek burada bir garnizon bırakmıştır. Ayrıca Türkmenleri de kılıçtan geçirmiştir. Bu olayların cereyan etmesi Moğollar'ın Denizli'ye önem vermelerine neden olmuştur. Meşhur İlhanlı veziri Reşidüddin'in oğlu Mecdeddin 1298'de vali olarak Denizli'ye atanmıştır. Daha sonraları, yukarıda zikredilen Denizli Türkmen Beyi Mehmet Bey'in torunu olan Şucaeddin İnanç Bey'in ismiyle maruf olan İnançoğulları Denizli'de hâkim olmuşlardır. Ancak İnançoğulları, Moğollar'a tâbi ve vergi veren bir beylik statüsünde idi. 1333 tarihinde ünlü seyyah İbn Batuta, İnanç Bey'in misafiri olmuştur. İnanç Bey'den sonra yerine oğlu Murat Bey, ondan sonra da İshak Bey geçmiştir. İshak Bey'den sonra Denizli Germiyanoglulları'na geçmiştir. 1390 senesinde Germiyanlılar'ın Osmanlı Devleti'ne iltihakı ile Denizli, Osmanlı egemenliğine girmiştir²⁵.

1402 senesinde Ankara Savaşından sonra Timur, Denizli'nin de aralarında bulunduğu toprakları Germiyan Beği Yakup Bey'e geri vermiştir. Timur Denizli'ye gelerek burada bir müddet kalmıştır. Yakup Bey'in vasiyeti gereği, Germiyan toprakları Osmanlılar'a verilmiş, böylece Denizli de tamamen Osmanlılar'a geçmiştir²⁶.

c- Kabristanlığın Tarihi

Tez konumuz olan Osmanlı dönemi mezar kitabelerinin bulunduğu kabristanlığın tarihinin miladi XIII. yüzyılın başlarına kadar dayandığını tahmin ediyoruz. Çünkü eski kabristanlıkta, bizim tespitlerimize göre miladi 1210 (hicri 607/8) tarihli Mehmed Gazi türbesinden daha aşağı tarihli mezar taşı yoktur.

Mehmed Gazi bugünkü eski kabristanlığın en yüksek mevkiine defnedilmiş ve türbesi yapılmıştır. Miladi 1210 senesinden itibaren türbenin etrafının bir mezarlık haline geldiğini düşünüyoruz. Hatta Denizli'nin en eski milletvekillerinden

Tarihi-İkinci Kısım 1070-1429, İstanbul 1969; Turan Gökçe, *Aynı eser*, 26-30.

²⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988, s.55-57; Turan Gökçe, *Aynı eser*, s.30-34; Tuncer Baykara, *Aynı eser*, s.34-41; Akçakoca Akça, *Aynı eser*, s.39-53.

²⁶ Turan Gökçe, *Aynı eser*, s.30-35; Tuncer Baykara; *Aynı eser*, s.31-39.

Akçakoca Akça, Denizli tarihi ile ilgili yazmış olduğu bir kitapta, Denizli eski kabristanlığının Selçuklular zamanından beri devam eden büyük bir mezarlık olduğunu söyler. Ve miladi 1242 (hicri 640) tarihinden itibaren başlayan kabir taşlarının olduğu ve İnançoğulları'na ait kabir taşlarını çok aradığını ancak bulamadığını ifade eder²⁷. Mezarlıkta araştırmalarımız esnasında Osmanlı dönemine ait olmayıp Anadolu Selçuklu ve Beylikler Devrine ait olabileceğini düşündüğümüz üçgen prizma şeklindeki sandukalar²⁸ ve küçük şahideli mezar taşları²⁹ bulduk. Bunların üzerindeki yazılar tahribata uğradığından yazıların bir bölümü okunamamaktadır. Ancak sandukaların üstündeki Kur'an'ın Ayete'l-kürsi ayetleri okunabilmektedir. Denizli'deki Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemine ait olan bu sandukalar ve küçük şahideler Ahlat'daki mezar taşlarına çok benzemektedir³⁰.

O halde Denizli eski kabristanlığının tarihi, miladi 1210 (hicri 607/8) tarihinde Mehmed Gazi'nin türbesinin yapılmasıyla başlar ve kabristanlığın kullanımı günümüze kadar devam eder. Kabristanlıkta bulduğumuz hicri 1162 tarihli mezar taşı Osmanlı dönemine ait en eski kabir taşıdır. Kuşkusuz bundan daha eski tarihli Osmanlı dönemine ait mezar kitabelerinin olabileceğini düşünüyoruz. Herhalde zamanla yeni mezar yerlerinin açılması ihtiyacı, eski mezar taşlarının ortadan kalkmasına yahut toprak altında kalmasına neden olmuştur.

Kabristanlıkta Osmanlı dönemi olarak hicri XIII. ve hicri XIV. yüzyıla ait mezar kitabeleri çoğunluktadır. Ve bunların bazısında edebi bir dil zenginliği mevcuttur. Hicri XII. yüzyıla (miladi XVIII. yüzyıl) ait bütün mezar taşlarını tespit edip tez konumuzun içine aldık. Fakat ne yazık ki koca kabristanlıkta hicri XII. yüzyıla ait fazla mezar taşı bulamadık. Hicri XIII. yüzyıla ait olarak bütün mezar kitabelerini almadık. Dikkate değer bulduğumuz ve edebi dil zenginliği ile mezar başlığı bulunan kitabeleri tespit ettik.

²⁷ Akçakoca Akça, *Aynı eser*, s.48.

²⁸ Bkz. Resim:1, 2, 3, 4.

²⁹ Bkz. Resim:5.

BİRİNCİ BÖLÜM

DENİZLİ'DE OSMANLI DÖNEMİ MEZAR TAŞLARI VE ÖZELLİKLERİ

A- DENİZLİ ESKİ MEZAR TAŞLARI YAZILARI

Denizli eski mezarlığındaki Osmanlı dönemi mezar taşlarının dili Türkçe'dir. Her ne kadar istisnaî olarak bazı mezar taşlarında Arapça ve Farsça kelimeler bulunsa bile bunların sayısı oldukça azdır. Mezar taşlarındaki yazılar, medfun olan kişinin kimliği hakkında bilgi vermesinin yanında kişiliği ve mesleği konusunda da ışık tutar. Hatta öyle mezar taşları vardır ki, buradaki edebi beyitler dönemin kültür anlayışını yansıtır.

İstanbul'daki Osmanlı dönemi mezar taşlarını inceleyen Laqueur, başka bir araştırmacı Erich Prokosch'un mezar taşı yazılarını beş ana bölüme ayırdığını ve kendisinin de bunu referans aldığını söyler. Bu bölümler yakarış, dua, kimlik, dua isteme ve tarihtir³¹. Osmanlı dönemi mezar taşları üzerine araştırma yapan Necdet Ertuğ ise mezar yazılarını yakarış (Allah'ın adını anarak başlama), kimlik, dua ve tarih olmak üzere dört bölüme ayırmıştır³². Ancak biz Denizli'de Osmanlı dönemi mezar taşlarını inceledikten sonra bu beş ana bölümün yetersiz geldiğini gördük. Ve edebi şiirler ile nasihat veren cümleler bölümünü ilave ettik. Yani Denizli eski kabristanlığındaki kabir taşları yazılarını yakarış, edebi şiir veya nasihat veren cümleler, dua, kimlik, dua isteme ve tarih olmak üzere altı bölümde inceleyeceğiz.

1- Yakarış

Müslümanlar günlük hayatlarında hemen her işe veya eyleme başlarken Allah'ın adını anarak başlarlar. Yani "bismillahirrahmanirrahim" denilir. Bu besmele

³⁰ Ahlat mezar taşları ile karşılaştırmak için bkz. Beyhan Karamağaralı, *Aynı eser*, foto 1, 2, 26, 44, 45, 149, 146, 148, 190, 211, 212.

³¹ Hans Peter Laqueur, *Hüve'l-Baki, İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları Ve Mezar Taşları*, çev. Selahattin Dilidüzgün, İstanbul 1997, s.80-81.

³² Necdet Ertuğ, "Aynı makale", s.224-225.

getirme alışkanlığı mezar taşlarına da yansımıştır. Ancak mezar taşlarında besmele yerine *Hû* yazılıdır.

Hû, “Allah” isminin yerine kullanılan bir zamirdir. Ancak Hû, mezar taşlarında yalnız kullanılmaz. Allah’ın diğer doksan dokuz isminden biri veya ikisi ile birleştirilerek kullanılır. Mezar taşı yazılarında genellikle Hû kelimesi, Allah’ın doksan dokuz isimlerinden olan *hayy* (diri), *bâki* (ebedi) ve *hallâk* (yaratıcı) kelimeleri ile kullanılır. Bu kullanım biçimi çoğu kez *hüve’l-bâki* (ebedi olan Allah), *hüve’l-hayy* (canlı olan Allah), *hüve’l-hallâku’l-bâki* (yaratıcı ve ebedi olan Allah) şeklinde olur.

Mezar taşı yazılarının en başında Hû kelimesi, günlük hayatta kullanılan bismelenin yerini alır. Ve Allah’ın diğer isimleri ile birleşerek tüm canlıların ölümlü ancak yaratıcının yani Allah’ın kalıcı olduğu, insanların öldükten sonra Allah’ın huzuruna varacakları vurgulanmak istenir. Zaten mezar taşı yazılarının en başına dikkatlice bakılacak olursa *hüve’l-bâki* ve *hüve’l-hallâku’l-bâki* ile verilmek istenen mesaj anlaşılır.

2- Edebi şiir veya nasihat veren cümleler

İncelediğimiz mezar kitabelerinde insanlara ölümü hatırlatan, her insanın mutlaka bir gün öleceğini ve ölüme hazırlık yapılması gerektiğini belirten âyet, hadis, Arapça ve Farsça cümleler, Türkçe manzum ve sözler bulunur.

Ölümü hatırlatan hadislerden *el-mevtu ka’sun külli nâsin mesâbuhu* (ölüm bir kasedir bütün insanların varacağı yer orasıdır) sözü vardır. Bu hadis-i şerif, Denizli eski müftülerinden 1243 tarihli Salih Efendi Zâde Mustafa Efendi’nin mezar kitabesinde geçer³³.

İnsanlara ölümü hatırlatan ve Arapça bir tabir olan *Yâ vâkıfen bi kabri mütefekkiran bî emri bil emsi kunte mislek ğaden tasîru mislî* (Ey kabrimin başında dünkü halimi düşünerek duran kişi sen de yarın benim gibi olacaksın) bazı kitabelerde geçer³⁴.

³³ Bkz. Katalog taş no:36.

³⁴ Bkz. Katalog no:43, 48.

Dünya hayatının geçici olduğunu ve ölümün er geç bir gün mutlaka geleceğini anlatan Türkçe manzum ve veciz sözler, mezar kitabelerinde sıkça rastlanır. Özellikle en yaygın olarak

*ziyaretten murâd bir duadır,
bugün bana ise yarın sanadır*

manzum kullanılır. Bunu miladi XVIII. yüzyıldan itibaren görmek mümkündür. Bu manzumla hem kabristanlığa gelen ziyaretçilerden bir fâtiha istenir hem de insanlara ölüm hatırlatarak ibret almaları hatırlatılır.

Mezar kitabeleri yazılarında dünya hayatı *fenâ* yani geçici olarak ifade edilir. Hicri 1230 tarihli bir mezar kitabesinde dünya hayatından ahirete geçiş şu Türkçe manzumla anlatılır:

*Bu fenâ bâğın hazân oldu küllu
Cenneti 'l-me 'vânın olumup*

Bu manzumda hayatın bir sonbahar gibi bittiği ve medfun kişinin cennete gittiği anlatılmak istenir.

Bazı mezar kitabelerinde ölümden dolayı şikayet edilir ve ölüm acı bir ayrılık olarak nitelendirilir. Osmanlı'nın son zamanlarında ölümden dolayı çekilen acıyı belirtmek için mezar kitabelerinde *ah mine 'l-mevt* (ah acı ölüm) veya *ah mine 'l-firâk* (ah acı ayrılık) gibi kullanımlar görülür³⁵. Her ne kadar bizim incelediğimiz Denizli'deki Osmanlı dönemi mezar yazılarında *ah mine 'l-mevt* veya *ah mine 'l-firâk* gibi tabirlerin kullanımı pek yaygın olmasa bile, ölümden dolayı çekilen acı ve ayrılığı belirten şiirlere rastladık. Mesela hicri 1285 tarihli bir mezar kitabesinde şu şiir yazılıdır:

*Bu bâğ-ı gülistanda bir gonca iken
Bâd-ı ecel beni eyledi hazân
Bir gül-i zibâ nâzenin iken
Hakk beni eyledi hâk ile yeksân*

Bâğ-ı gülistan ile dünya hayatı anlatılmak istenir. *Gül zibâ nâzenîn* ise insanın yerini tutar. Dünyada güzel bir hayat sürerken *hazân* (sonbahar)ın yani ölümün gelip insanı toprak ettiği anlatılır.

³⁵ Laqueur, *Aynı eser*, s.83.

3- Dua

Mezar taşı yazılarında öleni hayırla anmak üzere erkekler için *merhûm* ve *mağfûr*, kadınlar için de *merhûme* ve *mağfûre* kelimeleri kullanılır. Merhûm kelimesi, Allah'ın rahmetine kavuşmuş, mağfûr da Allah tarafından günahları affedilmiş olması için dua edilen kimse anlamına gelir. Bir bakıma, ölen kişi için Allah'tan af ve merhamet istenir. Bazı mezar taşlarında *mağfûrunlehu* geçer. Bunun da manası Allah tarafından günahları affedilmiş demektir. İncelediğimiz mezar taşı yazılarında değişik kullanımlara rastladık. En yaygın ve sade kullanım şekli *merhûm* ve *mağfûr* ve *el-merhûm* ve *'l-mağfûr'dur*. Kadınlar için ise *merhûme* ve *mağfûre*, *el-merhûm* ve *'l-mağfûredir*. Bazen de erkekler için *el-merhûm* ve *'l-mağfûrlehu*, kadınlar için de *el-merhûme* ve *'l-mağfûrlehe* kullanılmıştır.

Bazı mezar taşı yazılarında, insanların Allah'ın rahmetine muhtaç olduğunu belirtmek için merhûm ve merhûme kelimelerine ilaveten *el-muhtâcu* ve *ilâ rahmeti rabbihî 'l-ğafûr* ibareleri de kullanılmıştır. Ancak bu iki kullanım merhûm ve mağfûr kelimeleri ile birlikte kullanılır. *El-muhtâc* kelimesi tek başına kullanıldığı gibi *ilâ rahmeti rabbihî 'l-ğafûr* sözüyle birleştirilerek *el-muhtâcu ilâ rahmeti rabbihî 'l-ğafûr* olarak mezar kitabelerine yazılır. Bu söz ğafûr olan Rabb'in (Allah'ın) rahmetine muhtaç anlamına gelir. Nadir de olsa bazı mezar taşlarında "Allah'ın rahmetine" manasına gelen *ilâ rahmetillah* tabiri yazılıdır.

4- Kimlik

Mezar taşı yazılarında kimlik bölümünde ölenin ismi, unvan veya lakabı, mensup olduğu sülalenin ismi yazılır.

İncelediğimiz mezar kitabelerinde unvan olarak kadınlar için *hanım* kullanılır. Ancak Türkiye'nin değişik yerlerindeki Osmanlı mezar kitabelerinde hanım unvanından başka *hatun* veya *kadın* lakaplarının kullanıldığı bilinmektedir. Erkekler için unvan olarak *bey*, *efendi*, *ağa* kullanılır. Ancak bu unvanların toplumun hemen hemen her kesiminde kullanıldığı görülmektedir. Bu yüzden bu unvanlara bakarak sınıflama yapmak zordur.

Bey kelimesi, Büyük Selçuklular'dan başlayarak Türk devletlerinde Arapça'daki "emir" kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Selçuklular ve Karahanlılar gibi büyük hükümdarların yanında bir takım küçük Türk sülalelerine mensup hükümdar ve prensler de "bey" unvanını kullanmışlardır. Bey unvanını Anadolu Beyleri, İlk Osmanlı hükümdarları, Karaman ve Akkoyunlu hükümdarları da kullanmıştır³⁶. Osmanlılar'da bey kelimesi, ilk hükümdarlar tarafından kullanılmıştır (Orhan Bey gibi). İlk Osmanlı hükümdarlarından sonra bey kelimesini kabile reisleri, yüksek dereceli devlet memurları ve onların çocukları kullanmıştır. Sonraları ise hali vakti iyi olanlar, toplum tarafından itibar görenler tarafından da rağbet edilmiş, özellikle Osmanlı'nın son zamanlarında bey kelimesi nezaket içerdiği için hemen herkes tarafından kullanılmıştır. Bu nedenle mezar taşlarındaki bey kelimesine bakarak sınıflama yapmak olanaksızdır³⁷.

Paşa lakabı Osmanlılar'da askerî ve mülkî yüksek dereceli görevlilere verilen unvandır. Bunlar arasında vezirler, vilayet valileri, kumandanlar vardır³⁸. Paşa lakabının yanında ara sıra *beşe* denildiği de görülür.

Efendi tabiri daha Selçuklular zamanından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlılar'da ise sosyal, idarî, ilmî ve dinî alanlarda kullanılmıştır. XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlılar'da tahsil ve terbiye görmüş kişilere verilmiş lakaptır. Devletin yüksek derecedeki memurlarına "efendi" demek âdetti. Mesela İstanbul kadısına İstanbul Efendisi, reisü'l-küttab'a da reis efendi denirdi. Şeyhülislamla efendi dendiği gibi Hıristiyan din adamlarına da efendi denirdi. Orduda rütbeli subaylara da bu unvan verilirdi. Tanzimat'tan sonra okur yazar ve tahsil görmüş kişiler için efendi tabiri kullanılması yaygınlaştı. XIX. yüzyılın yarısından sonra bu unvan, daha geniş halk kitlelerinde kullanılır olmuştur. Genelde Osmanlı toplumunda tahsil ve terbiye görmüş kişilere efendi demek gelenek haline gelmiştir³⁹.

Denizli kabristanlığında bir çok mezar kitabesi yazılarında efendi lakabına rastladık. Efendi kelimesine bakarak sınıflama yapmak imkansızdır. Ancak efendi kelimesinin halk arasında tahsil ve terbiye görmüş kişiler için kullanıldığını

³⁶ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, "bey maddesi", c.I, s.213.

³⁷ Pakalın, *Aynı eser*, s.213; Laqueur, *Aynı eser*, s.88.

³⁸ Pakalın, *Aynı eser*, "paşa maddesi", s.755.

³⁹ M Orhan F. Köprülü, "Efendi maddesi", *TDVİA*, c.X, İstanbul 1994, s.455-456; Mehmet Zeki Pakalın, *Aynı eser*, "efendi maddesi", c.I, s.566.

düşünürsek, mezar yazılarındaki ismi geçen kişilerin tahsilli insanlar olduğunu anlamak kolaydır. Zaten incelediğimiz mezar kitabelerinde efendi lakabı müftüler, müderrisler, şeyhler ve tahsil görmüş kişiler için kullanılmıştır.

Bey ve efendi unvanlarından başka bir de *ağa* lakabı kullanılırdı. Ağa lakabı, Osmanlı Devleti'nin genişlemesiyle birlikte askerî teşkilatta en çok kullanılan unvan haline gelmiştir. Eyalet ve sancakların valileri olan paşa ve beylerden sonra imparatorluğun askerî teşkilatındaki bütün amirler ve bazı mülkî reisler bu unvanı taşımışlardır. Osmanlı Devleti zayıfladığı dönemlerde taşrada "âyan" zümresi ortaya çıkmış ve bazı köyler ile yörelerin idaresi onlara geçmiştir. Bu âyanlar için de ağa lakabı kullanılırdı. Bunun yanı sıra ağa, bir büyük ailenin, cemaatin veya yerin liderleri için tabir olunurdu. Ancak bunun yanında okuması yazması olanlar ile bazı devlet görevlilerine de ağa denildiği de olurdu⁴⁰. Bu yüzden ağa kelimesine bakarak sınıflama yapmak zordur. Denizli kabristanlığındaki çalışmamızda ağa lakabı yazılı mezar taşlarına da rastladık. Bunlardan bazısının mezar başlıları, bir kısım idareci ve devlet görevlilerin taktığı başlılardandı.

Mezar kitabesi yazılarında kimlik bölümünde mensup olduğu sülalenin ismini anmak âdet olmuştur. Böylece ölen kişinin hangi sülaleden geldiğini saptamak kolay olur. Kişinin soyu belirtilirken *zâde* tabiri kullanılır. Mensup olduğu sülale ya da aile ismi verildiği gibi bazen de kimin oğlu veya kızı olduğu da yazılır. Mesela *el-hâc Ahmed oğlu Mustafa, Molla Çakır Oğlu Hatip Molla Muhammed* gibi. Genellikle kadınlar babalarının ismi ile birlikte yazılır. Örneğin *Mustafa'nın kızı Ayşe* gibi.

Bazen, kimlik kısmında ölen kişinin mesleğini belirtmek için de unvan kullanılır. Genellikle ilmiyeden olanların mesleği yazılır. Bunlar arasında genelde *müftü, müderris, molla* gibi unvanlar vardır. Ancak burada *molla* yahut *monla* olarak kullanılan lakap için bir açıklama getirmekte fayda vardır. Molla ya da monla lakapları, Mevleviyyet payesini ihraz eden ulema hakkında kullanılan bir tabirdir. Sonraları zâdegândan olanlarla ilmî ve içtimâî mevkie yüksek bulunanlar hakkında kullanılmıştır. Birinci sınıf kadınlara da molla denilirdi⁴¹.

Denizli eski kabristanlığındaki Osmanlı dönemi mezar taşı yazılarında müftülük yapmış kişiler için, müftülük yaptığını belirtmek için şiir içinde çeşitli

⁴⁰ Faruk Sümer, "Ağa maddesi", *TDVİA*, c.I, İstanbul 1988, s.452; Pakalın, *Aynı eser*, "ağa maddesi", c.I, s.21-22.

⁴¹ Pakalın, *Aynı eser*, "molla maddesi", c.II, s.549.

versiyonlar kullanılmıştır. Mesela bir mezar kitabesinde *me'zun bi'l-iftah* olarak yazılmıştır. Başka bir mezar şahidesinde ise isminin önüne *müftü* unvanı konulmuştur. Bazen de *müftü oldum anda hîn* gibi mısralar ile şiir içinde belirtilmiş, bazen de açıkça *Denizli müftüsü* olarak yazılmıştır. Pek sık kullanılmasa da meslek belirtilirken birden fazla lakabın kullanıldığı da görülür. Buna örnek olarak h.1177/m.1764 tarihli bir mezar taşındaki *hatip molla* lakaplarını verebiliriz. Hatip lakabıyla kişinin vaizlik yaptığı ve molla lakabıyla da ilmiyeden olduğu açıkça bellidir.

Başka bir mezar kitabesinde *fahrü'l-müderrişin* (müderrişlerin fahrettiği, övüldüğü anlamındadır) unvanına rastladık. Kuşkusuz burada fahrü'l-müderrişin tamlamasıyla kişinin mesleğinde saygın bir yere geldiği anlatılmak istenmiştir. Bazen de mesleği bir tamlama ile belirtilir. Mesela bir şahidede *hüve müderrişin-i kiramdan* denilerek ölen kişinin büyük (şerefli) müderrişlerden olduğu anlatılır.

Diğer bir mezar kitabesinde *meşharu's-sıbyân* kelimesiyle kişinin çocukların övücü olduğu vurgulanır. Demek ki mezar kitabeleri ölen kişinin karakteri hakkında da bilgi verebilir.

Kimlik bölümünde kişinin nereli olduğu hakkında da bilgi bulunabilir. Mezar taşı yazılarında yer isimlerinde, kişinin nereli olduğunu belirtmek için -li, -lı, ve -lu ekleri getirilir (Erzurumlu, Şirvanlı, Dağıstanlı...). İncelediğimiz kitabelerde Şirvan, Erzurum, Dağıstan, Konya gibi yer isimlerine rastladık. Yer isimleri genel olduğu gibi yani başka şehirleri gösterdiği gibi, yerel ve mahallî yerleşim birimlerini de göstermektedir. Mesela bir mezar yazısında Denizli'nin ilçelerinden olan Babadağ'ın eski ismi olan Kadıköy ismini okuduk.

Osmanlı toplumunda tekke, tarikat ve tasavvuf hayatı insanların yaşamında önemli yer tutardı. Nadir de olsa bazı mezar taşı yazılarında kişinin mensup olduğu tarikat ismi de yazılıdır. Üzerinde çalıştığımız birkaç mezar taşında *nakşibendi* tarikatının ismine rastladık. Tarikat ismi mezar yazılarında sık geçmese de *şeyh* unvanıyla sık sık karşılaşılır. Şeyh, bir tarikatın pîri ve muktedası (imam gibi kendisine uyulmuş olan) hakkında kullanılan bir tâbirdir. Başka bir tarifile şeyh, şeriat, tarikat gibi dini ilimlerde tekmil derecesinde vasıl olan zâttır⁴². Denizli kabristanlığında şeyh unvanı geçen bir çok mezar taşına rastladık.

⁴² Pakalın, *Aynı eser*, "şeyh maddesi", c.III., s.346-347.

Kimlik kısmında kullanılan unvanlardan biri de *hacı* lakabıdır. Hacı lakabı İslam dinindeki hacc ibadetini yerine getiren kişiler için kullanılır. Hacc ibadetini tamamlamış kişiye hacı denir. Türklerin hayatında hacı olmuş kişi için öldükten sonra mezar taşına ismiyle birlikte hacı kelimesini yazmak âdettir. Eğer bir mezar taşında, kişinin isminin önünde hacı kelimesi varsa, o kişinin hayatında hacı olduğu anlaşılır. Mezar taşlarında sade olarak hacı yazıldığı gibi *el-hacc* da yazılır. Her iki kullanım şekline sıkça rastlamaktayız.

Mezar yazılarında kullanılan lakaplardan biri de *hafızdır*. Hafız, Kur'an'ı ezberleyen kişiye denir. Müslümanlar arasında hafız olmuş kişilere saygınlık vardır. Nasıl hacc ibadetini yapmış kişiye hacı lakabı veriliyorsa, Kur'an'ı ezberlemiş kişilere de hafız lakabı verilmiştir. Bu âdet de hâlâ günümüzde devam etmektedir. Mezar taşına isminden önce hacı yazıldığı gibi, hafız da yazılırdı.

Bütün mezar taşlarında ölen kişinin isminin mutlaka yazıldığı düşünülür. Ancak, çok nadir de olsa ölen kişinin isminin yazılmadığı da görülmektedir.

5- Dua İsteme

Mezar taşı yazılarında kimlik bölümünden sonra genellikle ölen kişinin günahlarının bağışlanması için dua istenir. Dua isteme, kabristanlığa gelenlerden fatiha okunması talep edilir. Zaten, Müslümanların mezarlık ziyaretlerinde *fâtiha* okumaları âdettir. Dua istemede en çok kullanılan tabirler *fâtiha*, *ruhuna fatiha*, *ruhuna el-fâtiha*, *ruhüçün fâtiha* ve *ruhüçün el-fâtihadır*. Bazen basit bir şiir veya söz ile de dua istenir. Kullanımı ruhuna fâtiha gibi çok yaygın olmasa da, Allah rızası için manasına gelen *rızâen lillehi te'âla* tabiri de kullanılır. Bir mezar şahidesinde de *ruhu için rızâen lillehi te'âla fatiha vekad tuvfiye rahmetillah* şeklinde bir tabir de bulunmaktadır. Bu sözün anlamı Allah'ın rahmeti vefat eden kişinin üzerine olsunur. İncelediğimiz bazı mezar taşlarında dua istemi, *ziyaretten murat bir duadır* ibaresi belirtilmiştir. Bazı mezar taşlarında dua istemi için kullanılan manzum, kimlik bölümü ile birleştirilmiştir. Buna örnek olarak şu şiiri verebiliriz⁴³:

*Beni kıl mağfiret yarabbi yezdân
Bî-hakk ism-i a'zam nûr-ı Kur'ân*

⁴³ Bkz. Katalog taş no:42.

*Kabrime ziyaret eyle yâ ihvân
El-merhûm ve 'l-mağfûr Erzurumlu
İsmail Efendi 'nin oğlu
Mehmed Şakir Efendi 'nin ruhuna
Fâtiha*

Başka bir mezar taşında dua istemi ruhûna fatiha gibi versiyonlarla değil, bir manzumla dile getirilmiştir. *Okuyan bir fâtiha, bulsun cennet-i 'âidi* sözleriyle fatiha istendiği gibi fatiha okuyanların cennete gitmeleri temenni edilir. Bu manzumun yer aldığı mezar kitabesi şöyledir⁴⁴:

*Müfti zâde
İsm-i İsmail Efendi
Muhlasına zahidi
Okuyan bir fâtiha
Bulsun cennet-i
'âidi sene 1172*

Hemen hemen bütün mezar taşlarında ziyaretçilerden fâtiha istenir. Ancak h.1182 tarihli bir mezar kitabesinde dua istemi fâtiha olarak değil, *ol şefia fahr-i âlem* sözüyle peygamberden şefaath dilenilir. Mezar taşlarında yine peygamberden şefaath dilemek için *ma'assalavat* da yazılır. Başka bir mezar taşında da *bâki ed'dua* şeklinde bir tabire rastladık. Bunun mânası “dua kalıcıdır” demektir.

6- Tarih

Laqueur, İstanbul'daki Osmanlı dönemi mezar taşlarında ölüm tarihlerinin mezar yazılarının en altında yani son kısımda yazıldığını söyler⁴⁵. Fakat Denizli'deki mezar taşlarında ölüm tarihlerinin yazılışı düzensizlik gösterir. Tarihler bazen taşın en üstünde bazen de sonunda bulunur. Tarih olarak hicri tarih kullanılır. Mezar yazılarında çoğu kez yalnızca ölüm yılı yazılır. Bazı mezar taşlarında ay ve günün verildiği de olur, ancak bunlar Denizli'deki Osmanlı dönemi mezar kitabelerinde nadiren görülür. Mesela h.1182 tarihli bir mezar taşında tarih *şehr-i cemaziyye'l-*

⁴⁴ Bkz. Katalog taş no:3.

⁴⁵ Laqueur, *Aynı eser*, s.94.

evvel yazılarak kişinin bu ayda öldüğü belirtilmiştir⁴⁶. Başka bir mezar taşında da, ölüm tarihi *sekseni dü hicr-i tarih* denilerek yazılmıştır⁴⁷. “Dü”, iki demektir. Buna göre “sekseni dü” seksen iki olur. Hicr-i tarih tamlamasıyla seksen iki de yani hicri 1182’de vefat ettiği anlatılır. Hicri 1185 tarihli diğer bir mezar taşında da *yevm-i Cuma* yazılarak kişinin cuma günü vefat ettiği belirtilir⁴⁸. Bazı mezar şahidelerinde vefat tarihi rakamla değil yazı ile belirtilir. Mesela bir mezar kitabesinde *fî senedi selese ve erbain ve mieteyn ve elf* yazılarak ölen kişinin 1243 tarihinde öldüğü anlatılmak istenir. Yine bu mezar taşının en üst kısmında *fî Ramazan 15* yazılıdır. Bu da medfun kişinin Ramazan ayının 15. Gününde vefat ettiğini gösterir⁴⁹. Diğer bir mezar şahidesinde ise vefat tarihi hem rakamla 1282 olarak yazılmış hem de şiir içinde bir mısradaki *bin ikiyüz seksenikide mevtimiz* şeklinde yazılmıştır⁵⁰.

Bazı Osmanlı mezar kitabelerinde tarih düşürme görülür. Ebcad alfabesindeki her harfin bir sayıya karşılık olması özelliğinden istifade edilerek herhangi bir hadiseye, hesaplandığında o hadisenin meydana geldiği yılı verecek şekilde bir kelime, bir cümle, bir mısra veya beyit söylemeye “tarih düşürme” denir⁵¹. Prof. İsmail Yakıt, Denizli eski kabristanlığında bazı Osmanlı dönemi mezar taşlarında tarih düşürmeleri tespit etmiştir⁵². Mesela:

*Yazdı Feyzi bi't-teesüf levha-i târihini
Rûhunu Firdevs'e şâdân eylesün Mevlâ heman*

1319

Yine başka bir örnek:

Rahm idüp 'avf it günahım yâ Kerim u yâ Celil

1325

Prof. İsmail Yakıt, Denizli eski kabristanlığında bir de 19. yüzyılın sonuna ait h. 1314/m. ~~1298~~¹⁸⁹⁸ tarihli tarih düşürülmüş bir mezar kitabesi de tespit etmiştir. Bu mezar kitabesinde şu beyit yazılıdır:

Hitâm-ı şehri şevval idi târih

⁴⁶ Bkz. Katalog taş no: 12.

⁴⁷ Bkz. Katalog taş no: 13.

⁴⁸ Bkz. Katalog taş no: 19.

⁴⁹ Bkz. Katalog taş no: 36.

⁵⁰ Bkz. Katalog taş no: 47.

⁵¹ İsmail Yakıt, *Türk-İslam Kültüründe Ebcad Hesabı Ve Tarih Düşürme*, Ötüken Yay., İstanbul 1992, s.62.

B- MEZAR BAŞLIKLARI

Osmanlı toplumunda yöneticisinden halkına kadar herkeste değişik başlıklar kullanılmıştır. Bunlar çeşitli kavuk ve sarık tipleridir. 1829 tarihinde II.Mahmud'un fesi giymeyi zorunlu hâle getirmesiyle kavuk ve sarıkların yanına bir de fes eklenmişti. Toplumda kullanılan başlıkların çeşitliliği mezar taşlarına kadar yansımıştır. Mezar taşlarındaki başlıklar özellikle kavuk türleri, ölen kişinin statüsünü, mesleğini belirtmek, hiç olmazsa devrin modasına uygun olmak üzere yapılmıştır.

Ne var ki kavuklu mezar taşları önemli bir soruna yol açar. Bu taşlarda kavukların içine giyilen başlıkların çeşitli renklerinin belirtilmemesi, bir tipoloji çıkarma girişimini, yani bunların hangi sosyal gruplara ait olduğunu belirleme işini zorlaştırmaktadır. Yine de, kavuklu mezar taşlarının biçim ve işleniş özelliklerinden yola çıkarak belli tiptekileri sınıflandırmak mümkündür. Bunlardan bazıları sosyal ve mesleki bakımdan biraz belirsiz, bazıları ise açıkça ayırt edilebilmektedir⁵³.

İstanbul'daki kabristanlık ve hazirelerdeki mezar başlıkları üzerine geniş bir inceleme yapan Laqueur, fes hariç tüm başlıkları kavuk olarak nitelendirmiş, her kavuk tipine bir harf vererek kavukları tiplerine göre A'dan J'ye kadar sınıflandırmıştır⁵⁴.

Laqueur'a göre;

A tipi kavuklar, en eski kavuk çeşididir. Bu kavuk her ne kadar mesleki bir statüyü göstermese bile tekkeye gidip gelenler ile tarikat mensupları için kullanılmıştır.

B tipi kavuklar da eski kavuk çeşitlerindedir. Bunların da mesleki-sosyal bir statüyü göstermeleri zordur.

⁵² İsmail Yakıt, *aynı eser*, s.256, 258, 310, 313, 322.

⁵³ Laqueur, *Aynı eser*, s.139.

⁵⁴ Mezar başlıkların şekilleri için bkz. Laqueur'un *Aynı eser*, s.141, 143, 145, 147, 149, 150, 153, 154, 155.

C tipi kavuklar, XVII. yüzyılın ortalarından itibaren gözükmeye başlamıştır. Bu tip kavuklara *mücevveze* de denir. Bu kavuk tipi, saraydaki makam sahibi kişilerin tören başlığıdır.

D tipi kavuklar kafes biçiminde sarılması nedeniyle *kafesi* de denmektedir. Laqueur'a göre kafesi türü kavukları beşe ayırmak mümkündür. Birinci sınıflamadakilere D-1 denirse bu bölümde olan kafesilerde tepe bölümü yastık biçiminde olup alttaki başlık bölümünden daha geniştir. Bu tiptekileri *hacegân-ı divan-ı hümayûn* unvanını alan görevliler kullanmıştır. Kafesilerin D-2 grubu için bir meslek-rütbe saptanamamıştır. D-3 gruptaki tipleri maliye işlerinde görevli memurlar kullanmışlardır. D-4 gruptaki kavuk tipini de sipahi ve kapıkulu ocağı yöneticileri takmışlardır. D-5 grubu oluşturan kafesi tipi için herhangi bir meslek tam olarak belirlenememiştir⁵⁵.

E tipi kavuklar, özellikle İstanbul'da en yaygın olan mezar başlıklarındandır. Laqueur, bu tip kavukları yedi ayrı gruba ayırmıştır. E-1 versiyonu kavuğun etrafı sarıkla sarıldığından kavuk kısmı hiç gözükmemektedir. Bu başlıklar tüccar, zanaatkar, normal derecedeki din adamları ve yüksek rütbeli subaylar için yapılmıştır. E-2 versiyonunda başlık, kavuğun üst kısmı dışarıya hafifçe çıkartılıp başlığın etrafı sarıkla çevrilmiştir. E-2 versiyonu genellikle tüccar ve zanaatkarlar için yapılmıştır. E-3 versiyonunda başlık, kavuğun üst kısmındaki dışarıya çıkan kısmı topuz şekli almıştır. Bu versiyonda olan mezar taşlarında kişilerin yarısının meslek isimleri yoktur. Olanlar küçük zanaatkarlar ve yeniçerilerdir. E-3 versiyonu XVIII.-XIX. yüzyıllarda kullanılmıştır. E-4 versiyonunda başlığın tepe bölümü yuvarlaktır. E-4 versiyonlu başlıklı mezar taşlarında ölenlerin yarısının meslekleri verilmez. Ancak meslek ismi verilenlerin bir kısmı yeniçeri ağalarıdır. E-5 versiyonu, bu tipin diğer türlerinden, bakana göre sağ tarafının yukarıya, sol tarafının aşağıya doğru eğik olmasının yarattığı asimetriklik ile ayrılmaktadır. Bu başlıklar XVIII.-XIX. yüzyıllarda kullanılmış, meslek isimleri verilen taşlardan ölenlerin subay olduğu anlaşılmıştır. Laqueur, E tipi kavukları 6 ve 7 olmak üzere iki kısım daha ilave eder, bunların meslek isimlerinden ölenlerin zanaatkar, ulema ve kadı olduğunu kaydeder.

⁵⁵ Laqueur, *Aynı eser*, s.141-147.

F tipi kavuklar, İstanbul'da en sık rastlanan başlıklardır. Bu tip kavuklara *kâtibi* denir. Bu türün 9 alt türün birincisi, diğerlerinden tamamen ayrılır. Yüksek ve yukarıya doğru genişleyip üzeri dümdüz olan dikey dikişli kavuğun üzerindeki sarık, kavuğu bütünüyle sararken üst bölümde dar bir şerit sarılmadan bırakılır. Bu şerit kavuğun ön tarafında "V" biçimini alacak bir şekilde aşağıya doğru genişleyerek bir yarık oluşturur. Dikişleri ve sarıkların sarılış biçimine göre birbirinden ayrılan bu tipin bütün alt türlerinde kavuklar nispeten daha küçüktür. Baklava biçiminde dikilmiş olan F-2'nin kavuğu üzerindeki sarığın üst kısmı "V" biçiminde bir boşluk oluşturacak gibi sarılırken alın bölümü de ters "U" oluşturarak, baş aşağı çevrilmiş yürek görüntüsü verecek biçimde iki yana doğru genişler. Aynı biçimde sarılan F-3 ve F-4 türlerinden, biri dikey dikişli, biri de dikişsiz olması bakımından F-2'den ayrılırlar. F-5 ve F-6 türlerinde kavuğun üzerine sarılan sarık yanlara doğru fazla yayılmaz. F-5 türü dikey dikişli başlığa sarılırken, F-6 türde olanlar da baklava dikişli başlıklara sarılmaktadır. Alt ve üst kenarı düz sarılan F-7, F-8 ve F-9 tür kavukların alın kısmında yay biçimindeki boşluk bulunmaz. F-7'nin kavuğunda yıldızlar bulunurken, F-8'in kavuğu dikey dikişlidir. F-9'da ise dikiş bulunmaz. F-1 tipini baş kapı kethüdası, üst düzey yeniçeri ve kapıkulu görevlileri kullanmıştır. F-2 ve F-3 tipini çeşitli meslek grupları ve yüksek rütbeli subaylar kullanmıştır. F-4 için bir statü tespit edilememiştir. F-5 için bazı valilerin kullandığı tespit edilmiştir. F-6'yı vakıflarda çalışan hizmetliler, lonca yöneticileri ve esnaf kullanmıştır. F-7 tipini ulema, derviş, cami veya dini hizmetlerde çalışanların kullandığı ortaya konmuştur.

G tipi başlıkları Laqueur, yeniçerilerin kullandığı keçe, külah, börkten oluşan yeniçeri başlıkları olarak tanımlamıştır. Madeni bir çemberi olan boru biçimindeki keçeden oluşan bu başlık alın bölgesinden başlayarak dik olarak yukarıya çıkar, sonra da arkaya doğru kıvrılır.

H tipi başlığa *kallavi* de denir. Sepetten bir iskelet üzerine sarılan ve ön tarafında soldan başlayarak yükselen dört parmak enindeki bir brokar şeritle süslenen, yuvarlak ve 40 cm yüksekliğindeki bu konik başlık daha çok sadrazamların, vezirlerin ve üç veya daha fazla tuğlu paşaların tören kavuğudur.

I tipi kavuklar, düzgün bir oval olup alt tarafının üçte ikilik bölümüne yassı bir sarık sarılmıştır. Bu kavuklar, düşük dereceli kadılar, imamlar, vakıf çalışanları, şeyhlere aittir⁵⁶.

J tipi kavuklar da, dikine oval biçiminde olup üzerine tamamen sarık sarılmıştır. Bu J tipi kavuklar, ilmiyenin üst kademesinden olan şeyhülislam, kazasker, Galata, Eyüp, Bursa, Şam gibi yerlerin kadılarına aittir.

Denizli eski kabristanlığındaki mezar başlıkları, İstanbul'daki mezarlıklarda bulunan başlıklar kadar zengin ve çeşitli değildir. Çünkü İstanbul devletin başkenti ve büyük bir kültür merkezi olduğundan İstanbul kabristanlıklarında sadrazamdan kazaskerlere kadar yüksek dereceli devlet memurlarının kabirleri bulunur. Bunların yanında büyük askeri rütbedeki kişilerden şeyhülislamlara, saray görevlilerinden çeşitli tarikat üyelerine kadar mezarlar ve kabristanlıklar vardır. Ve bu sosyal statüdeki farklılıklar mezar başlıklarına kadar yansımıştır. Bu yüzden İstanbul kabristanlıklarındaki mezar başlıkları zengin ve çeşitlidir. Halbuki Denizli taşrada bir küçük şehir olup, sosyal statü farklılığı da fazla değildir. Bu nedenle Denizli eski kabristanlığındaki mezar başlıkları zengin ve çeşitli değildir.

Denizli'de tespit ettiğimiz XVIII. yüzyıla ait başlıklar genellikle kâtibî tipindeki kavuklardır. Bunların bir kısmı dikey çubuklar döşenerek alt tarafı sarıkla sarılmak suretiyle yapılmıştır⁵⁷. Diğerleri de baklava dilimli olup alt tarafı yine sarıkla kaplanmıştır⁵⁸. Bu tür kavuklar şeyh, müftü, müderris ve ağa lakaplı kişiler için yapılmıştır. Kâtibî tipi kavukların yanı sıra yine bu asra ait kafesi türü başlıklar da tespit ettik⁵⁹. Bunlarda ise başlığın etrafı sarıkla taşkınca sarılmıştır. Ve bu iki kafesi tipi başlık, iki paşa rütbesindeki kişiler için yapılmıştır.

XIX. asrın ortalarından itibaren kafesi, kâtibî gibi çeşitli kavuk türleri yerini düz olarak tasavvur edilen başlıklara bırakmıştır. Bu başlıklarda sarık şekli olmadığı gibi üzerlerinde her hangi bir baklava dilimli gibi süslemeler de yoktur⁶⁰.

Kadın başlıkları erkek başlıkları gibi çeşitli değildir. Üst bölümlerinde çiçek süslemeleri (çiçek sepeti ya da benzeri), basit bir kavis ya da üçgen sivrilmiş bir uç bulunan sayısız kadın mezar taşının yanı sıra, erkek mezar taşlarındakilere benzeyen

⁵⁶ Laqueur, *Aynı eser*, s.147-154.

⁵⁷ Bkz. Katalog taş no:14, 19, 25, 26, 33.

⁵⁸ Bkz. Katalog taş no:2, 4, 7.

⁵⁹ Bkz. Katalog taş no:9, 20, 22.

⁶⁰ Bkz. Katalog taş no:38, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 50, 52.

başığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık b6l6m6 kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” b6l6m6 bulunmaktadır. B6yle mezar taşlarının 6zerinde muhtemelen kadın baş 6rt6leri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki 6rnekleri i6in bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık b6l6m6 kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” b6l6m6 bulunmaktadır. B6yle mezar taşlarının 6zerinde muhtemelen kadın baş 6rt6leri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki 6rnekleri i6in bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık b6l6m6 kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” b6l6m6 bulunmaktadır. B6yle mezar taşlarının 6zerinde muhtemelen kadın baş 6rt6leri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki 6rneklere i6in bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık b6l6m6 kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” b6l6m6 bulunmaktadır. B6yle mezar taşlarının 6zerinde muhtemelen kadın baş 6rt6leri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki 6rnekleri i6in bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık bölümü kısa ve geniş olan bu taşların da bir "boyun" bölümü bulunmaktadır. Böyle mezar taşlarının üzerinde muhtemelen kadın baş örtüleri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki örnekleri için bkz. Katalog taş no:5, 6.

başlığı bulunan bazı kadın mezar taşları da vardır. Başlık b6l6m6 kısa ve geniş olan bu taşların da bir “boyun” b6l6m6 bulunmaktadır. B6yle mezar taşlarının 6zerinde muhtemelen kadın baş 6rt6leri canlandırılmaktadır⁶¹.



⁶¹ Laqueur, *Aynı eser*, s.155-159; Denizli'deki 6rnekleri i6in bkz. Katalog taş no:5, 6.

DERMAN, Uğur, "Mezar Kitabelerinde Yazı Sanatımız", **TTOK Belleteni**, 1975, s.36-43.

DEVELİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara 1978.

DIYARBEKİRLİ, Nejat, **Hun Sanatı**, İstanbul 1972.

_____, "Türkler'de Mezar Yapısı Ve Defin Merasimleri", **Türk Kültürü Araştırmaları**, XXVIII/1-2, 1990, Ankara 1992, s.52-62.

ERTUĞ, Necdet, "Osmanlı Mezar Taşları", **Osmanlı Ansiklopedisi**, c.IX, s. 223-229.

EYİCE, Semavi, "Mezarlıklar Ve Hazireler", **İslam Dünyasında Mezarlıklar Ve Defin Gelenekleri**, TTK yay., Ankara 1996, s.123-134.

GÖKÇE, Turan, **XVI.-XVII. yy'da Lazikiyye (Denizli) Kazası**, TTK yayınları, Ankara 2000.

GÜRLER, Billur, "Tire'nin Oba Köyü'nde Bulunmuş Bir Mezar Grubu", **Belleten**, c.LXIII., sayı 238, Ankara 2000, s.721-725.

GÜLERSOY, Çelik, "İstanbul Tarihi'nin Mezar Taşları", **TTOK Belleteni**, 49/328, 1975, s.2-6.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.

KARAMAĞARALI, Beyhan, **Ahlat Mezar Taşları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

- KODAL, Tahir, **Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)**, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 1996.
- KOYUNLU, Alpaslan, “Hukuk Ve İdari Sistemimizde Eski Mezar Taşları”, **TTOK Belleteni**, sayı 49/328, 1975, s.27.
- KÖPRÜLÜ, Orhan F., “Bey Maddesi”, **TDVİA**, c.VI, İstanbul 1992, s.11-12.
- _____, “Efendi Maddesi”, **TDVİA**, c.X, İstanbul 1994, s.455-456.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, **Tarih Araştırmalarında Usûl**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1994.
- KUŞOĞLU, Mehmet Zeki, **Mezar Taşlarında Hüve’l-Baki**, İstanbul 1984.
- LAQUEUR, Hans-Peter, **Hüve’l-Baki, İstanbul’da Osmanlı Mezarlıkları Ve Mezar Taşları**, terc. Selahattin Dilidüzgün, Tarih Vakfı Yurt Yay, İstanbul 1997.
- ÖCAL, Ersin, “İstanbul Müzelerindeki Börklü Mezar Taşları”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, yıl:2, c.II, sayı 11, 1981, s.51-75.
- ÖGEL, Bahattin, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, TTK yayınları, Ankara 1991.
- ÖZKAN, Haldun, “Erzincan Ve Çevresinde Orta Asya Türk Geleneğini Sürdüren Bezemeli Mezar Taşları”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sayı 15, Erzurum 2000, s.31-47.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarihi Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü**, c.I-II-III, MEB yay., İstanbul 1993.

SOYSAL, M., "Mezar maddesi", **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, c.II, İstanbul 1997, s.1212-1216.

SÜMER, Faruk, "Ağa maddesi", **TDVİA**, c.I, İstanbul 1988, s.451-452.

ŞEMSEDDİN SAMİ, **Kâmûs-ı Türkî**, Çağ yay., İstanbul 1992.

TUNÇEL, Gül, "Türkler'de Mezar taşı Geleneğine Kısa Bir Bakış", **Nevruz**, Ankara 1996, s.16-18.

_____, **Batı Anadolu Bölgesinde Cami Tasvirli Mezar Taşları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

TURAN, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996.

_____, **Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslam Medeniyeti**, Boğaziçi yayınları, İstanbul 1993.

ULUÇAM, Abdusselam, **Eski Erciş-Çelebibağı Mezarlığı Ve Mezar Taşları**, TTK yay., Ankara 2000.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, TTK yay., Ankara 1988.

ÜLKER, Necmi, "Tire'de Osmanlı Dönemi Türk Kitâbeleri", **Türk Kültüründe Tire Sempozyumu**, Haz. Mehmet Şeker, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, Ankara 1994, s.97-113.

_____, "Tire Müzesindeki İslamî Kitabeler", **III. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1985, s.5-35.

_____, “İzmir-Pınarbaşı Mezar Kitabeleri (XVIII. - XIX. Yüzyıl)”, **II. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 1984, s.1-18.

_____, “Ege Bölgesi Osmanlı Devri Mezar Taşları”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, c.IX, Ankara 1999, s.230-237.

YAKIT, İsmail, Türk-İslam Kültüründe Ebcad Hesabı Ve Tarih Düşürme, Ötüken Yay., İstanbul 1992.

YURT ANSİKLOPEDİSİ, c.III, İstanbul 1982, s.2131-2145.

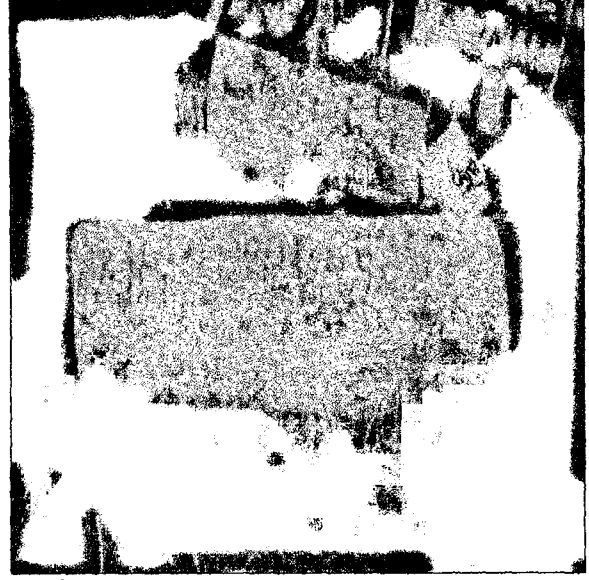
YÜKSEL, Murat, Trabzon’da Türk-İslam Eserleri Ve Kitabeleri, I-III-III, İstanbul 1991.



EKLER



Resim 1



Resim 2



Resim 3

EKLER



Resim 1



Resim 2



Resim 3

EKLER



Resim 1



Resim 2



Resim 3